

„Németnek születtem, de az vagyok-e még mindig?”

Identitásválság-diskurzusok „német-Ausztriában”, 1866–1914

A dualizmussal kapcsolatban a kortársak számára is egyértelmű volt, hogy az 1867-ben felállt rendszer Ciszlajtániában német, Transzlajtániában magyar fölényt feltételezett és biztosított, az azonban, hogy ez a „német” voltaképpen mit is jelentett, kevésbé volt nyilvánvaló.¹ A problémát legérzékletesebben bizonyára a századfordulós Bécsről szóló munkákban sokat idézett Robert Musil fogalmazta meg *A tulajdonságok nélküli ember* című művében, amelyben élesen szembeállította egymással a szerinte egyértelműen adódó magyar identitást az osztrák önazonosság-tudat képtelenségével: „A magyarok először is magyarok voltak (...), az osztrákok viszont először és eredetileg nem voltak senkik és semmik, és fennhatóik szerint nyomban Ausztria–Magyarországnak vagy osztrák–magyarnak kellett érezniök magukat; amire még csak megfelelő szó sem akadt.”² Ezen identitásválság ténye általánosan elfogadott a történelemtudományban, többen arra mutatnak rá, hogy aligha van olyan közösség Európában, amely számára az öndefiníció olyan problematikus lett volna, olyan sok radikális változáson ment volna át, mint a Habsburg Birodalom német nyelvű lakossága. E folyamatos és valóban radikális változások sora az Osztrák Császárság proklamálásával és a Német-római Birodalom ezzel szorosan összefüggő megszűnésével kezdődött a század első évtizedében, majd a német egység 1849-es meghiúsulásával eszkalálódott, végül az 1866-os, poroszoktól elszenvedett vereséggel és az 1870–1871-es porosz vezetésű német birodalomalapítással érte el csúcspontját. Ezzel végleg megszűnt a németsegen belül betöltött vezető szerep maradék illúziója.

Ebben az írásban az osztrák-német identitásválság diskurzusait vizsgálom a ciszlajtániai (mivel hivatalosan nem hívták Ausztriának, ezt a megnevezést is igyekszem kerülni vagy legalábbis idézőjelesen használni) német nyelvű értelmiség körében, ugyanakkor további szűkítést jelent, hogy nem érintem a különböző régiók specifikusabb nemzetiségi konfliktusait, elsősorban az osztrák-németek németiségének kérdéseivel, valamint az osztrák identitás megalkotására irányuló egyes törek-

* A szerző PhD, az Eötvös Loránd Tudományegyetem BTK Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszékének egyetemi tanársegédje (1088 Budapest, Múzeum körút 6–8., tarafas.imre@btk.elte.hu).

1 A tanulmány címében szereplő idézetet Franz Grillparzertől származik. Egy hercegnő albumába írta ezeket a sorokat az 1866-os események kapcsán. („Als Deutscher ward ich geboren, bin ich noch Einer? Nur was ich Deutsches geschrieben, nimmt mir Keiner.”) Grillparzer, 1878. 164.

2 Musil, 1977. 635.

vésekkel foglalkozom. Az első világháború alatti változásokat ugyanakkor nem vizsgálom – ezek külön tanulmányt érdemelnének, és nem csak terjedelmi okok miatt: a birodalom számára élet-halál kérdést jelentő háború alatt oly mértékben megváltoztak a körülmények, hogy azokat félrevezető lenne egyben tárgyalni a korábbi fejleményekkel.

Végül szükséges egy módszertani megjegyzést tennem cikkem elején. Híres tanulmányukban Rogers Brubaker és Frederick Cooper az ezredfordulón éles kritika tárgyává tették az identitás fogalmát, amellet érvelve, hogy az túlzottan sok belső ellentmondást rejt magában ahhoz, hogy hasznos analitikus fogalomnak bizonyuljon a humán tudományok számára.³ E nézet alapelemei megtalálhatók a Habsburg Birodalom történetét kutató egyik legizgalmasabb történelmi irányzat olyan jelentős szerzőjénél, mint Pieter M. Judson.⁴ Mindazonáltal ellenzői is akadtak ennek a meglátásnak, akik amellet érvelnek, hogy az identitás igenis használható fogalom, amennyiben ez a használat tudatos, reflektált módon történik.⁵ Utóbbi csoport számára igen jelentős fejlemény, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia talán legnagyobb elméleti és módszertani felkészültséggel rendelkező kutatója, Csáky Móric szintén megmaradt a fogalom használatánál.⁶

Talán meglepően hangzik, de e tanulmány témája egyáltalán nem szorítja rá szerzőjét arra, hogy állást foglaljon a kérdésben, ugyanis nem magáról az identitásról, hanem az azt övező diskurzusokról szól, amit Brubakerék tanulmányukban *identity talk*knak neveztek, és messzemenően elismerték kutatásának lehetőségét, minthogy ennek vizsgálata nem feltételezi az identitás létezését. Hasonlóképpen én sem feltételezem, hogy az „osztrák németek” olyan homogén tömböt alkottak volna és mindennapi társadalmi együttélésük olyan merev vagy éppen olyan oldott lett volna, mint azt az egyes identitásdiskurzusok sugallják.

„Még csak megfelelő szó sem akadt”

A fogalomtörténetről mára általánosan elfogadott, hogy „elengedhetetlen segítséget [jelent] a társadalomtörténet számára” – amint egyik legkiválóbb művelője, Reinhart Koselleck megfogalmazta.⁷ Meglátásom szerint az osztrák-német identitásválság kapcsán a fogalomtörténet még inkább különös jelentőséggel bír: a többszörösen összetett jelenség alapszintű megértését is csak azon fogalmak szoros vizsgálata teszi lehetővé, amelyekben artikulálódott. Andrew G. Whiteside, aki remek monográfiát írt a pángermán Georg von Schönererről és mozgalmának tágabb kontextusairól, de fogalomtörténeti vizsgálatokat nem folytatott, az osztrák-németek többszörösen összetett identitását számba vevő fejezetben egy ponton a követke-

3 Brubaker–Cooper, 2000.

4 Vö. Judson, 2005.

5 Például Abdelal–Herrera–Johnston–McDermott, 2009.

6 Például Csáky, 2019.

7 Koselleck, 2003. 123.

zõ, kissé lemondó megállapítást tette: „Ez több szempontból egy igen fonák helyzet volt, amelyet rendkívül nehéz megérteni Ausztrián kívül.”⁸

Az 1980-as években lendült fel érdemben az osztrák nemzeti mivolt kérdésével foglalkozó történelmi irodalom, ami szorosán összefonódott az „osztrák Historikerstreitnek” is nevezett vitával, annak kérdésével, hogy létezik-e önálló osztrák nemzet, vagy az osztrákság csupán a német nemzet részének tekinthető-e.⁹ A kérdés olyan kiemelkedő szakértői, mint Gerald Stourzh és Ernst Bruckmüller mind felhívták a figyelmet a fogalomtörténeti szempont fontosságára e „fonák” jelenség megértéséhez.¹⁰ Az egyik legkiválóbb munka ebben a műfajban 1998-ban jelent meg Markus Erwin Haidertől, aki Koselleck és kritikusai munkássága által inspirálva elemezte az osztrák „nemzet” koncepciójához tartozó legfontosabb fogalmakat 1866 és 1938 közt.¹¹ Haider veretes munkájának erényévé vált a szerző azon kiindulópontja, hogy nem az osztrák nemzet léte, avagy nem léte melletti érvek felsorakoztatását hajtotta végre (mint tette azt több történeti, valamint a történeti igényességet nélkülöző, anakronisztikus, kevésbé színvonalas munka is), hanem számba vette az osztrák önazonosság legfontosabb fogalmait és ezek használatát vizsgálta a korszakban.

Az önazonosságra vonatkozó, alábbiakban elemzett fogalmak mind megfelelnek azon kritériumoknak, amelyek alapján Pierre Bourdieu meghatározta a performatív diskurzus fogalmát. Bourdieu amellett érvelt, hogy hiba szétválasztani a „valóságot” annak reprezentációjától, mivel utóbbi szerves része az előbbinek, a reprezentáció ugyanis egy olyan törekvés kulcseleme, amely bizonyos szemlélet érvényre juttatására irányul avégett, hogy csoportokat hozzon létre vagy semmisítsen meg. E fogalmak használatában neutrális álláspont nem képzelhető el, elkerülhetetlenül állásfoglalást jelentenek bizonyos csoportok törekvéséről vagy akár létéről is.¹²

„Még a nevünket is elvették”: Österreich és az Österreicher

Már eleve az *Österreich* szó ilyen jelentőséggel bírt a korszakban – egy olyan fogalom, amely éppen ekkor veszítette el hivatalos státuszát. Friedrich Heer, az önálló osztrák nemzet mellett talán legszenvedélyesebben érvelő, egyébiránt kiváló történész egyenesen párhuzamot vont Ferenc József és Adolf Hitler között – rámutatva arra a tényre, hogy Hitler előtt Ferenc József egyszer már eltörölte Ausztria nevét.¹³ Karl Lueger, Bécs hírhedt antiszemita polgármestere, a politika „új hangnemének” képviselője és a dualista rendszer egyik legelkötelezettebb kritikus 1896-ban fakad ki az intézkedés ellen: „Még a nevünket is elvették: olyan, hogy osztrák, már nem létezik, mi a birodalmi tanácsban képviselt országok és tartományok lettünk.”¹⁴

8 Whiteside, 1975. 14.

9 A kérdés historiográfiájához magyarul: Szatmári, 2000.

10 Vö. Stourzh, 2011. 119.; Bruckmüller, 1995. 266.

11 Haider, 1998.

12 Bourdieu, 1991.

13 Heer, 1981. 235.

14 *Reichspost*, 1896. február 14. 2.

Lueger egyébiránt olyan német kultúra elkötelezettje volt, amely lojális volt az államhoz, nem a Német Császársághoz húzott, és visszautasította a csehországi németek radikalizmusát is. Keresztényszocialista párttársaival együtt képes volt úgy elgondolni a politikai és az etnikai-nyelvi nemzetiséget, mint két összefüggő, de egymástól különválasztható szférát. Lueger mindezzel megelőzte az osztrák identitás megalkotására irányuló 1945 és 1955 közötti törekvéseket. Erre a következtetésre jutott nemcsak a Monarchia világát a schwarzgelbek és a német nacionalisták kettősségében látó Friedrich Heer, de a keresztényszocialisták egyik legkiválóbb szakértője, az osztrák identitás kérdésével egyébként nemigen törődő John W. Boyer is.¹⁵

Az *Österreich* fogalom mindazonáltal a korszakban élte tovább már addig is kalandos életét. Valójában már 1848-ban is sokrétű jelentése volt: jelentette az Enns folyó alatt és felett elterülő két régiót, a Habsburgok birodalmának egészét, valamint a forradalmi alkotmány hatáskörét, amiből így természetesen kimaradt Magyarország. Az 1849-es oktrojált alkotmányban az „*einheitliches Österreich*” fogalmat használták, az 1860-as októberi diploma az összállamot (*Gesamtstaat*) nevezte *österreichische Monarchie*-nak.¹⁶ A kiegyezéssel az *Österreich* fogalom – Erich Zöllner szavaival élve – permanens válságba került. Ugyanazon napokban hozott két törvényben két különböző *Österreich* fogalmat találunk – ennél eklatánabb példája aligha lehet a fogalmi zavarnak: míg a kiegyezési törvény német nyelvű verziójában az „*österreichisch*” még az összállami értelemben szerepel, addig a polgári jogokról szóló törvényben Magyarország már nem számít bele az *Österreich* fogalomba.¹⁷

A kiegyezés megkötése után rögtön felmerült a Habsburg-monarchiának az új helyzethez alkalmazkodó elnevezése, az egyezkedést azonban nagyban megnehezítette az, hogy a kiegyezés „*osztrák*” és magyar értelmezése alapvetően eltért egymástól. A magyar politikai vezetők két külön államot láttak, amelyeknek uralkodója közös, és egyes ügyeket közösen intéznek. A Lajta másik oldalán az államférfiak úgy gondolták, a két állam felett van egy harmadik, egy közös összállam (*Gesamtstaat*) – ennek a felfogásnak adott hangot a jogtudós Friedrich Tezner is.¹⁸

A kérdés veleje abban állt – ahogyan a korszak több szereplője is megfogalmazta –, hogy Magyarország Ausztria *mellett* vagy Ausztriával képzelel el állami életét (*Österreich mit* Ungarn vagy *Österreich und* Ungarn). Az eltérő koncepciók miatt már a delegációk első ülésén konfliktus keletkezett: az osztrák delegáció birodalmi minisztériumokról és birodalmi miniszterekről beszélt, emiatt az ellenzékhez tartozó magyar delegáltak nem voltak hajlandók addig elkezdni a tárgyalásokat, amíg a helyzetet nem tisztázzák. Erre végül is sor került, így a probléma rövid idő alatt megoldódott, a miniszterelnök id. Andrassy Gyula azonban világosan látta a helyzet veszélyességét, így kezdeményezte a Monarchia végleges nevének megállapítását.¹⁹

15 Heer, 1981. 306–309.; Boyer, 1995. 213.

16 Bruckmüller, 1995. 257.

17 Stourzh, 2011. 109.

18 Például Tezner, 1899.

19 Wertheimer, 1910. 505–506.

A folyamat beindulásához azonban egy újabb botrány kellett: az 1868 májusában kötött északnémet kereskedelmi szerződésben csak Ausztriát említették, ami olyan botrányt okozott, amely elfedte a szerződés alapvetően kedvező feltételeit.

Ferdinand Beust miniszterelnök és egyben külügyminiszter csak ennek elsimítása után bízta meg az állami levéltár igazgatóját, a Mária Terézia korával foglalkozó nagy tekintélyű, centralista-liberális nézeteket valló történészt, Alfred von Arnethet, hogy a Monarchia elnevezésének ügyében javaslatot tegyen. Arneth is úgy látta, hogy a birodalom nevének vonatkozásában a központi kérdés a *mit* és az *und* között feszül. Meglátása szerint a megváltozott közjogi helyzet egyáltalán nem indokolja, hogy változás álljon be a Monarchia gyűjtőnevében, mivel a kiegyezésnek csak belső közjogi és nem nemzetközi jellege van. Ha azonban mindenképpen fel kell áldozni az Ausztria és osztrák császár címetek, az *osztrák monarchia* elnevezést meg kell menteni, minthogy más gyűjtőnevet biztosan nem fognak találni. Mindazonáltal Arneth is szükségét látta annak, hogy Magyarország és Ausztria elválását kifejezze a gyűjtőnévben, ezért a Magyarországon kívüli területekre a Nyugat-Ausztria (Westösterreich) elnevezést javasolta – bár tisztában volt vele, hogy ez földrajzilag nem állja meg a helyét.²⁰ A javaslatra Andrássy igen hosszan válaszolt. A Monarchia gyűjtőnevének ügyében a miniszterelnök azzal utasította vissza a történész elképzelését, hogy az „Ausztria” és „Osztrák Császárság” elnevezéseknek eddig sem volt közjogi alapja. Ehelyett olyan nevet tartott szükségesnek, amely a Monarchia mindkét felét reprezentálja és megfelel a közjogi helyzetnek: az Osztrák–Magyar Monarchia és az Osztrák–Magyar Birodalom elnevezések felváltva történő használatát javasolta.²¹ Ismeretes módon Ferenc József később ezt fogadta el.

Mindennek ellenére 1867 és 1918 között három *Österreich* fogalom is használatban maradt: 1. a már említett két koronataromány megjelölésére, 2. a Monarchia Lajtától nyugatra eső részére, valamint 3. az összállam (Gesamtstaat) megnevezésére. A fogalmi zavart mutatja, hogy a korabeli nagy Meyer-lexikonban az *Österreich* elnevezés a Lajta nyugati partját jelöli, ám ugyanitt egy következő szócikk, a *Geschichte Österreichs* az összállam történetét tárgyalta.²²

Ami a különböző Lajtán túli pártok szóhasználatát illeti, itt is vegyes képet találunk. A liberálisok jobbra Cislajtániára használták, világosan elhatárolva azt Magyarországtól.²³ Konzervatív-katolikus, valamint kifejezetten császárhű körökben megmaradt a fogalom összállami értelemben vett használata.²⁴ A birodalommal szemben feltétlen lojalitást tanúsító Keresztényszocialista Párt köreiben nem egyértelmű a fogalomhasználat. Erre példa Karl Lueger egyik híres 1891-es beszéde, amelyben a kiegyezés és Magyarország ellen szólalt fel. Ebben többek között kijelenti, hogy „Ausztria jogait biztosítani kell Magyarországgal szemben”. A beszéd egy másik pontján azonban arra emlékezteti politikai ellenfeleit, hogy „itt Nyugat-Ausztriában nyugszik a birodalom valódi ereje, és méltatlan, hogy ilyen szé-

20 Wertheimer, 1910. 518–521.

21 Wertheimer, 1910. 524–525.

22 Bruckmüller, 1995. 262.

23 Kienzl, 2014. 50.

24 Stourzh, 2011. 113.

gyenletes függésben legyünk Magyarországtól”.²⁵ A Ferenc Ferdinánd tanácsadói köréhez tartozó román származású Aurel Popovici a birodalom átalakítását szorgalmazó munkájában kidolgozott *Großösterreich* fogalmába beleértette Magyarország területét is.²⁶

Bár mindeddig a *Gesamtstaat*ot úgy használtam, mintha egyértelmű fogalomról lenne szó, valójában ez csak Magyarországon volt egyértelmű, ahol egyfajta közjogi szitokszónak számított, míg Ciszlajtániában legalább három jelentés különíthető el. Hermann Ignaz Bidermann a kiegyezés korában még konkrétan a centralista kormányzati módszert értette rajta.²⁷ Adolf Fischhof, aki szerzőtársával már az 1860-as évek elején javasolta a magyarkérdés dualisztikus megoldását, azzal érvelt, hogy csak egy ilyen lépéssel lehet megmenteni a *Gesamtstaat*ot. Ennek a biedermanni definíció szerint nincs értelme, hiszen a dualisztikus berendezkedés éppen a centralizmus ellentéte – Fischhof a *Gesamtstaat*tal a nagyhatalmi státuszú birodalomra utalhatott.²⁸ Mindemellett a korszak során az osztrák-németség nemzetiségi érdekeinek nyomatékosítása és abszolutizálása érdekében úgy beszélt partikuláris céljairól, mint a *Gesamtstaat* legfontosabb érdekeiről, így a szó sokszor egyszerűen csak a német nyelvű lakosság igényeit fejezte ki.²⁹

A Reichsrat épülete előtt emelkedő szobor esete jól demonstrálja mindazt, ami a kiegyezés hatására az *Österreich* fogalommal történt. Eredetileg egy Ausztriát megjelenítő szobrot terveztek. A kiegyezés után azonban elálltak az ötlettől, mivel azon Reichsrat elé Ausztria-szobrot tenni, amelynek kizárólag a Magyarországon kívüli területek felett van hatásköre, egyet jelentett volna annak végső elismerésével, hogy Ausztria jelentése leszűkül.³⁰ Így Ausztria helyére Athénét tették, ami azonban azzal a következménnyel járt, hogy a törvényhozás épülete elé az államot szimbolizáló, egyértelmű azonosulást lehetővé tevő jelkép helyett egy absztrakt, mitikus szereplő került.

Míg az *Österreich* fogalommal kapcsolatos dilemma tehát az volt, hogy a közjogi helyzet változása ellenére próbálták megtartani benne Magyarországot, az *Österreich* fogalmánál ellenkező irányú dinamika érvényesült: a fogalmat igyekeztek a németiségnek kiszajátítani, amivel vezető szerepét kívánták erősíteni a birodalomban. A fogalom, sajnálatos módon, nem található meg a korszak lexikonjaiban. Brückmüller a *Vormärz* periódus összállami, nemzetek feletti *altösterreich* gondolkodását azonosítja a fogalommal.³¹ A kiváló cseh történész, Jiří Kořalka meghatározása szerint ez egy nemzetek feletti, racionális, az érzelmekre nem apelláló gondolkodásmódot jelentett.³² A korszakban egyre inkább elterjedő nézetet, miszerint csakis a birodalom német lakosai lehetnek igazán jó osztrákok (amely meghatáro-

25 *Die Presse*, 1891. június 25.

26 Popovici, 1906.

27 Bidermann, 1867.

28 Fischhof–Unger, 1861.

29 Kirchhoff, 2001. 65.

30 Krasa-Florian, 2007. 149.

31 Brückmüller, 1995. 265.

32 Kořalka, 1991. 29.

zás, mondanom sem kell, tökéletesen szembemegy az *altösterreicher* lényegével), különböző stratégiák szerint magyarázták. Az egyik verzió a németiséget úgy kötötte össze a fogalommal, hogy államnemzetként (*Staatsnation*) ő a voltaképpeni „szállásadója” az összes többi nemzetiségnek.³³ Ez az érvelési stratégia nagyban hasonlít a magyar szupremácia ideológiájára, ugyanakkor korántsem volt az egyedüli. A liberális Eduard Sturm 1871-ben úgy érvelt, hogy csak a németiség lehet kellően lojális Auszriához, mivel az egyetlen nemzet, amely önszántából tartozik a birodalomhoz.³⁴ A *Gesamtstaat* fentebb vázolt harmadikként említett jelentésváltozása is ebbe az irányba mutatott, amennyiben egy, a birodalom egészére vonatkozó fogalom kisajátítását szorgalmazta.

Két, a birodalom cseh népességével kapcsolatos konfliktus hatására azonban ez az egység megbomlott, és megszűnt az összhang a „német” és az „osztrák” között, olyannyira, hogy egy ponton egymás ellenfogalmaivá váltak. Bruckmüller ezt a Badeni-féle nyelvrendeletek nyomán kitört 1897-es válság korára teszi, Haider ugyanakkor rámutatott arra, hogy az 1871-es cseh kiegyezési kísérletek alkalmával már e kettő jelentése elvált egymástól. 1871-ben a konzervatív Hohenwart-kormány ugyanis a nemzetiségi kérdést egy, a föderalizmus irányába mutató megoldással kívánta orvosolni. A programot a *wahres Österreichumra* hivatkozva adták ki. A centralista és német szellemiségű liberális tábor lapjában, a *Neue Freie Presse*ben szembekerült egymással az immár politikai programként megfogalmazott *deutsch* a Hohenwart által hirdetett *wahres Österreichummal*.³⁵ Mindez többszörösen fel erősítve ment végbe a Badeni-válság idején (1897), amelyet a szakirodalom vízváltászónának tekint a Monarchia történetében. Az *Österreicher* ezentúl már nem volt azonos a némettel, ahogyan a *Gesamtstaat* érdekei sem a németiség érdekeivel. Mindazonáltal létezett egy olyan fogalom pár, amely segítséget jelentett azoknak, akik nem akarták feladni az állam iránti lojalitást, de nem is akartak kinn rekedni a németiségtől hangos politikai diskurzusból. Az *österreichisches Deutsch* fogalma éppen arra szolgált, hogy kibékítse a szűkebb nyelvi-etnikai közösséghez tartozás érzését az állami lojalitással. Először a franciák felett aratott porosz győzelem korában terjedt el a kifejezés. A *Die Presse* című liberális lap ennek a fogalomnak a segítségével magyarázta el, hogy az ausztriai németek németnek érezhetik magukat anélkül, hogy bármi csorba esnék az osztrák államhoz fűződő hűségükben.³⁶ A Badeni-válság alatt pedig főként a keresztényszocialisták vették hasznát a fogalomnak.

Mindemellett létezett egy főként magasabb értelmiségiekből álló kör, amely nem elégedett meg az állam iránti lojalitással, hanem úgy látta, hogy létezik külön osztrák karakter. Nem kisebb jelentőségű egyéniség tartozott ehhez a körhöz, mint a trónörökös, Rudolf. Egyértelműen felszólalt nemcsak a poroszokkal kötendő katonai szövetség ellen, de a birodalmi Németországot – ami véleménye szerint lényegében Poroszországgal azonos, és gyakorlatilag Bismarckot jelenti – övező

33 Bruckmüller, 1995. 270.

34 Idézi Kienzl, 2014. 77.

35 Haider, 1998. 118–121.

36 Haider, 1998. 83–84.

rajongás ellen is.³⁷ Egy 1888-ban Párizsban álneven kiadott röpiratában kifejtette, hogy szerinte létezik osztrák karakter, ami a németül beszélő ausztriai népességre jellemző és elválasztja a birodalmi némettől. Míg a – későbbiekben még szóba kerülő, Rudolf által patronált – *Kronprinzenwerk*ben a „németek” külön kategóriáját jelentik a lakosságnak, ebben a röpiratában már az „osztrák” váltja fel a németet a birodalom nemzetiségeinek felsorolásában.³⁸

Az író Hermann Bahr is hasonló következtetést vont le az *Österreicher* függetlensége kapcsán a századfordulón. Meglátása szerint létezik külön osztrák kultúra, amely független a némettől: „Vannak írók, akik Ausztriában születtek és élnek, de németül gondolkodnak és német érzelemmel alkotnak – ezek a német irodalomhoz tartoznak. (...) Vannak azonban mások, akik bár német szavakat beszélnek, de egyáltalán nem érzik magukat németnek, más az idegrendszerük, az erkölcsük és teljesen más a szellemük, mint a németeknek – ezek alkotják a mi osztrák irodalmunkat. (...) A németek köreinkben nem kívánják osztráknak hívni magukat – csak úgy ahogyan az osztrákok sem szeretik, ha németnek nevezik őket.”³⁹

E gondolkodók szerint az *Österreicher* nemcsak külön karakterrel és kultúrával rendelkezik, de egyedi történelemmel is, amely nincs a német múlthoz láncolva. 1866-ban a *Neue Freie Presse* még így írt: „Mind a mai napig a történelem megannyi vihart zúdított Ausztriára, azzal a kérdéssel azonban soha nem szembesített minket: német vagy osztrák.”⁴⁰ Rudolf más véleményen volt. Röpiratában úgy látta, Bismarck és Németország rajongói nem sokat értenek sem a földrajz, sem a történelem tanulságaiból, pedig éppen a történelem alakította ki az önálló osztrákságot: „Ki merné kijelenteni, hogy mi, akik több mint egy évezrede szlávok, latinok és magyarok által vagyunk körülvéve és szorosan összekötve velük, ne alkotnánk egy népet, amely ugyan keveredésből származik, mégis egy külön bélyeggel, külön nemzeti karakterrel bír.”⁴¹

Bár előbb Rudolf egyenrangúakként hivatkozott a földrajzra és a történelemre, végül mégiscsak bebizonyosodik, hogy az osztrák karakter a történelem műve, míg a földrajzi esetlegességek azt az illúziót táplálják, hogy Ausztria német nyelvű lakossága a nyelvközösség miatt nem alkot külön népet. „Németül beszélünk! (...) Ha Németország többi részétől [übriges Deutschland] olyan hegyvonulatok által lennének elválasztva, mint az Alpok vagy a Pireneusok, amelyek a latin népek nagy fajtát az olaszok, franciák és spanyolok három csoportjára osztják (...), akkor ugyanúgy a nyelv, amelyet ma beszélünk, olyan változásokon ment volna keresztül, mint ami megkülönbözteti egymástól az olaszt, a franciát és a spanyolt.”⁴² Hermann Bahr is hasonló következtetésre jutott a történelem kapcsán: „És érezzük,

37 [Kronprinz], 1888. 193.

38 Kirchhoff, 2001. 83.

39 Idézi Kirchhoff, 2001. 109.

40 *Neue Freie Presse* 1871. július 21.

41 [Kronprinz], 1888. 210.

42 [Kronprinz], 1888. 210.

hogy a szlávokkal való történelmi közösségünk által egy különös természetet vetünk fel, amelyet, a többi némettel egyesülvén, többé nem tarthatnánk meg.”⁴³

Osztrák Vaterland és Mutter Germania

Ha nem túlságosan spekulatív azt mondani, hogy a generációs feszültségektől vibráló századfordulós Bécsben született pszichoanalízist e társadalmi tapasztalat is indíthatta arra, hogy apák és fiúk konfliktusát kiemelt figyelemben részesítse,⁴⁴ talán nem túl nagy merészség kapcsolatot látni az apához és anyához való viszonyra irányuló figyelem, valamint azon fogalomtörténeti jelenség között sem, miszerint Ciszlajtánia német nyelvű lakossága legsúlyosabb lojalitási konfliktusát éppen a *Vater* és *Mutter* szavakkal fejezte ki. A *Vater* szóból képzett fogalmak túlnyomó többsége Ausztriát jelentette, míg a *Mutter* szavakból képzettek a német kulturális térre vagy a császári Németországra utaltak.⁴⁵

A *Vaterland* szó eredetileg azt volt hivatott kifejezni, hogy az uralkodó apai törődéssel tekint az alattvalóira.⁴⁶ A privilégiumokkal szembeszálló felvilágosult uralkodók korában megváltozott az alattvalókhoz való viszony, az adminisztráció szóhasználatában egyre gyakrabban került elő a *Bürgerre* és a *Volkra* való hivatkozás mint a központi politika tárgyaira. Az író Joseph von Sonnenfels már az új látásmód szellemében írta *Über die Liebe des Vaterlandes* című munkáját 1771-ben, amelyben a *Vaterlandot* úgy határozta meg, mint azt a területet, amelyet az ember otthonának mond, amelynek a törvényei alatt él, és ahol szomszédjai ugyanazon törvényeknek vannak alávetve, mint ő. Ezáltal Sonnenfels lehetőséget adott arra, hogy a lakosság ne a partikuláris érdekekkel rendelkező földesurakhoz kötődjön, hanem egyenesen a Habsburg-államhoz.⁴⁷ Emellett azt is érdemes megjegyezni, hogy Sonnenfels definíciója a *Vaterlandot* a Habsburg Birodalmon túli német területektől is elhatárolta. 1808-ban, a *Vaterländische Blättern* megjelenésének évében már egyértelmű ez az azonosság.⁴⁸

A 19. században a szó különböző jelentéseket kapott. I. Ferenc igyekezett a régi értelmének megfelelően a maga személyéhez vonni a fogalmat, leginkább 1815 után, amikor a forradalom lehetőségétől tartva igyekezett a Habsburg-autoritásra alapozni minden legitimitást, teljesen szakítva a józsefi racionális állam eszméjével.⁴⁹ A föderalisták körében mindvégig a szűkebb régióra használták a fogalmat, míg a *Gesamtstaata* a *Gesamtvaterland* fogalmat használták, amint az látható a csehországi arisztokrácia szócsövének tekinthető *Vaterland* című lapban is. „A büszke öntudat, amely egy provence-i vagy egy normandiai lakost a közös Franciaországhoz köt – ilyen tudat kellene, hogy Ausztria valamennyi népében éljen (...) így

43 Bahr, 1911. 48.

44 Vö. Schorske, 2004a.

45 Vö. Haider, 1998. 59–60.

46 Krasa-Florian, 2007. 47.

47 Judson, 2016. 49., 62.

48 Bruckmüller, 1995. 267.

49 Beller, 2018. 34.

az egyéni nemzettudatok hozzájárulhatnának a közös haza [Gesamtvaterland] erősítéséhez és szabadságához.”⁵⁰

Amint az a fenti idézetből is kitűnik, a *Vaterland* fogalma (és variánsai) alkalmasnak mutatkozott arra, hogy politikai jelszóként a néphez való tartozás ellenébe lehessen állítani és kifejezni a *Gesamtstaat* iránti lojalitást. Az állam részéről komoly törekvések voltak arra, hogy a *Vaterland* iránti szeretetet az ifjúságba plántálják, amit a *Vaterlandskunde* elnevezésű kurzus bevezetésével kívántak elérni, amelyen mind az elemi, mind a középiskolában részt vettek a tanulók.

A *Vaterland* iránti lojális viselkedést kifejező fogalom a patriotizmus volt. A franciából átvett szó eredetileg *vaterlandsfreundot* jelentett. A Német Szövetségből való kizáratás korában hazaszeretet értelemben használták és a *Gesamtstaat*ra vonatkoztatták, ami Adolf Fischhof korabeli munkáiban is tapasztalható. A patriotizmus a centralista liberálisok jelszava lett, akik élesen szembeállították a föderalizmussal. Miként azt az *Österreicher* esetében is láttuk, a patriotizmusra is igaz, hogy – legalábbis ami a liberális *Neue Freie Presse*t illeti – igyekeztek az osztrák-németiségnek kisajátítani a fogalmat, azt hirdelve, hogy valódi patrióták csak a német osztrákok lehetnek. A liberálisok háttérbe szorulásával a fogalom veszített jelentőségéből, a Badeni-válság alatt azonban reneszánszát élte: ekkor az obstrukciót folytató német nemzetieket minősítették antipatriótáknak. A keresztényszocialista *Reichspost* számára az igazi patrióta Karl Lueger volt, mert szembeszállt a magyarokkal megkötött kedvezőtlen gazdasági kiegyezéssel.⁵¹

A *Mutterland* szó használatát a hivatalos szféra nem alakította döntő módon, ezért is lehetett, hogy a mindennapi használata merőben eltért a korabeli szótárak definíciójától.⁵² A fogalom rövid ideig megjelent a frankfurti parlamentben – ekkor a vizionált közös, egyesült Németországot jelentette. *Mutterland* és *Vaterland* szembeállítását elsősorban a liberális sajtó terjesztette el. A *Die Presse* 1866 őszén igen lényegre törően írta le a különbséget. A *Mutterland* (és variánsai) eszerint a szellemi/kulturális németiséget jelenti, míg a *Vaterlandot* Ausztria politikai határai jelölik ki. A szerző azt is világossá tette, hogy a kulturális szféra sértetlenségén múlik az osztrák-németek lojalitása. „A német író esetleg tekintheti Ausztriát hazájának [Vaterland] – pater semper incertus –, ugyanakkor mindig a német kultúra lesz az anyja [Mutter], hangja pedig az anyanyelve [Mutterpsprache]. (...) A német író hazaszeretete [Vaterlandsliebe] a jövőben attól kell függjön, hogy apa [Vater] és anya [Mutter] együtt élnek-e, vagy elválnak (...)”⁵³

A Német Szövetségből való kizárás a *Mutterland*ból való kiszakíttatásként jelenik meg a korabeli publicisztikában – még az optimista értékeléssel megbízott Fischhofnál is: „A hazából [Mutterland] való kiszakítás ugyan nem mehet végbe fájdalom nélkül, de keserűség nélkül kell elviselni.”⁵⁴ Érdekes módon éppen az Ausztriához feltétlenül lojális Hermann Bahr az, akinél a *Mutterland* a Német Csá-

50 *Das Vaterland*, 1866. augusztus 25. 1.

51 Haider, 1998. 72.

52 Haider, 1998. 57.

53 Idézi Haider, 1998. 59–60.

54 Fischhof, 1866. 19.

szárság politikai határait jelentette: „Már leszoktunk arról, hogy a határon átnézve hiábavalóan sóvárogjunk a haza [Mutterland] iránt: jól tudjuk, hogy a pár millió német nem lenne nagy nyereség, a szlávjaink azonban, akiket Oroszország javára elvesztenénk, veszélyt jelentenének a Német Birodalom számára.”⁵⁵

Volt egy politikai csoport, Schönerer és követői, amely a *Vaterland* és *Mutterland* egyik fenti értelmezését sem fogadta el. A Badeni-válság alatt Schönerer kijelentette, hogy számára az osztrák állam nem jelent hazát [Vaterland], csakis a német föld az ő szent hazája [heiliges Vaterland].⁵⁶ Ugyanígy a *Mutterland* kifejezést sem használták, ehelyett a pángermán politikusoknak és egyesületeiknek a *Mutter Germania* jelentette a központi fogalmat. Maga a fogalom a napóleoni háborúk alatt keletkezett, az 1859-es Schiller-évfordulón pedig tucatnyi egyesületet alapítottak e név alatt. A porosz–francia háború alatt is *Mutter Germania* fiaként ünnepelték a porosz katonákat, Bismarck halála után pedig úgy emlékeztek meg a kancellárról, mint aki először tette büszkévé *Mutter Germania* fiait.⁵⁷ Az osztrák állam e „belső ellenségei” mellett legfontosabb támasza, a hadsereg sem igen ismert *Mutterlandot* vagy *Nationt*, de *Vaterlandot* sem különösen, mivel lojalitásuk kizárólag a dinasztiahoz és személyesen Ferenc Józsefhez kötődött.

Végül szükséges kitérni a *Nation* (nemzet) fogalmának korabeli értelmezésére, amelyeket azért is érdemes közelebbről szemügyre venni, mert még a kifejezetten az osztrák identitás kérdésével foglalkozó szakirodalomban is van példa reflektálatlan használatára. Vegyük például Jörg Kirchhoff esetét, aki egyébként érdekes könyvet írt az osztrák identitásról. Joseph Alexander von Helfertől beszélve Kirchhoff kijelenti, hogy a prágai születésű történész és államférfi egy „nemzetek feletti” (*übernational*) haza fogalmát propagálta – de miért nemzetek feletti Helfert koncepciója, ha ő maga a *Nation* fogalmát használja, jóllehet annak politikai értelmezését dolgozza ki? Az olvasó persze sejti, hogy Kirchhoff egy etnikai-kulturális értelemben vett nemzetfogalommal dolgozik, erre azonban a szerző egyáltalán nem reflektál – ellentétben Helferttel, aki explicit definíciót nyújt.⁵⁸

A *Nation* fogalma a 18. században még igen képlékeny volt, nagyban meghatározta a dinasztikus elem, így főként az egy uralom alatt álló népekre alkalmazták. Franz Stadion a napóleoni háborúk alatt igyekezett feléleszteni a patrióta érzelmeket, és átvéve a fogalom korabeli francia értelmezését kijelentette, hogy *Nous nous sommes constitués Nation*.⁵⁹ 1848–1849 nemzetfogalmaira vonatkozóan Gerald Stourzh mutatott rá a fogalom képlékenységre, amire jellemző, hogy ugyanazon parlamenti ülésen belül keveredett egymással az etnikai-kulturális definíció a politikai-államjogi meghatározással.⁶⁰ A forradalom bukását követően Josef (vagy több helyen: Joseph) Alexander von Helfert, a korszak egyik nagy formátumú alakja (történész és egyben Thun államtitkára) alkotott egy, a helyzethez alkalmaz-

55 Bahr, 1911. 48.

56 Idézi Heer, 1981. 295.

57 Heer, 1981. 270–271.

58 Vö. Kirchhoff, 2001. 34.

59 Krasa-Florian, 2007. 49–50.

60 Stourzh, 1985. 23.

kodezó nemzetfogalmat. Helfert 1853-as munkájában, amelyben az addig dinasztikus kötelékekkel egybefűzött országok számára közös történelemképen alapuló modern állami tudat kiművelésére szólít fel, explicit módon definiálta a nemzet fogalmát. „Mindenekelőtt ki kell jelentenünk, írja rögtön az első oldalon, hogy mi a »nemzet« kifejezést nem etnográfiai, hanem politikai értelemben használjuk. Nem arra a kicsinyes vezérszóra gondolunk, amely a szomorú emlékü nyugtalanság napjaiban szembeállította egymással egy és ugyanazon állam polgárait, egyazon ország lakóit, egyazon helységben élő szomszédokat nyelvi különbségek mentén. Számunkra ez a szó átfogóbb jelentéssel bír, amit az ókor mutat meg nekünk, a nagyszerű Róma népe, melynek tiszteletre méltó jelszava – *Civis Romanus sum!* – a görögöt, az ibériai spanyolt, a soknyelvű ázsiait nem kisebb büszkeséggel töltötte el, mint a latin itáliait (...).”⁶¹

Helfert nemzetfogalmának szellemi forrásvidéke a Mária Terézia alatt kiadott oktatási reformokban keresendő, amelyek *Nationalerzählung*ot irányoztak elő – értve ezalatt az államhoz és az uralkodóhoz lojális alattvaló kinevelését, így a terminusnak természetesen nem sok köze volt a 19. századi etnicizáló nemzetfogalmakhoz.⁶² E leszármazás mellett szól az is, hogy Helfert nagyszabású munkát szentelt a reformoknak.⁶³ A történész nemzetfogalma nem maradt visszhang nélkül, az építész Theophil Hansen is ebben az értelemben használta a szót, amikor azt a célt fogalmazta meg, hogy az „osztrák Walhallának” az egész nemzetet kell büszkévé tennie.⁶⁴ Mindazonáltal a dualista korszak birodalomtörténeti összefoglalót író osztrák-német történészei nem követték az *altösterreicher* utasítását, még a helferti konzervatív-birodalompárti eszmékhez leginkább hű Richard von Kralik sem, a birodalmat valamennyien az etnikai-nyelvi kritériumok mentén definiált „nemzetek birodalmának” látták.⁶⁵

A sorozatos vesztes háborúk (1859, 1866) folyamányaként, mint annyi mindenben, a nemzetfogalomban is változás állt be. Egyértelműen látszik egy határozott elfordulás a politikai definíciótól a nyelvi-etnikai-kulturális meghatározás felé. Innen többé nem is volt visszaút. Ahogyan Markus Erwin Haider rámutatott, az osztrák-németségre nem érvényes Reinhart Koselleck azon tétele, miszerint az ellentét a német egységet megelőző, apolitikus, kulturális és nyelvi nemzet, valamint a politikai „Staatsvolk” között felolvadt. Ez a fajta fejlődési ív Haider meglátása szerint csak Németországra jellemző, és a német nemzetállam történeti fejlődéséből következik, egészen pontosan abból, hogy alapját egyetlen egyesített nép (geeingtes Volk) adta, ami lehetővé tette például, hogy egy 1910-es berlini disszertációban a szerző gond nélkül használhatta a *Volk* és a *Nation* szavakat egymás szinonimájaként.⁶⁶

Az 1866-os vereség után a publicisztika azt hangsúlyozta, hogy a Német Szövetség megszűnésével a kulturális elemek alapján definiált *deutsche Nation*

61 Helfert, 1853. 1.

62 Grimm, 1987. 128–129.

63 Helfert, 1860.

64 Idézi Krasa-Florian, 2007. 148.

65 Tarafás, 2021.

66 Haider, 1998. 191.

nem tűnt el. A képviselő Eduard Sturm kijelentette, hogy „Németországból való kizáratásunk ellenére ápolni fogjuk német nemzeti érzéseinket [deutschnationale Gefühle]”, ugyanakkor azt is világossá tette, hogy a német *Nationalgefühl* és az osztrák *Patriotismus* korántsem egymást kizáró érzések.⁶⁷ Adolf Fischhof a megváltott helyzetet fogalmi szinten is igyekezett értelmezni. Különbséget tett *Nationstaat* és *Nationalitätenstaat* között: míg előbbiben a nemzet és az állam érdeke egy, így a lakosság feltétlenül kitart az állam fennmaradása mellett, utóbbiban nincs hasonló érdekegyezés, ezért az állam fennmaradása feltételekhez kötött.⁶⁸

A szociáldemokraták legjelentősebb teoretikus elméi, Karl Renner és Otto Bauer is egyetértettek abban, hogy a nemzet régebbi, mint az állam.⁶⁹ Renner szerint a nemzet természeti tény (Naturaltatsache), így a jog és az állam előtt is létezett. Bauer hosszabb levezetés után oda konkludált, hogy nem a nyelv, hanem a nemzeti karakter jelenti a döntő tényezőt a nemzetalkotó elemek közül.⁷⁰ Ignaz Spiel a korszak végén reflektált az osztrák nemzetértelmezés eltérő voltára: „Mi nem gondoljuk, hogy az állam a nemzet egyetlen létformája lenne, mert más történelmet éltünk át.” Spiel e „más történelem” tapasztalatai alapján úgy látta, a nemzet és az állam más-más fejlődés eredménye. Az állam (*Staat*) értelmezésében szervezett érdekközösség, amely minden olyan eszközzel rendelkezik, ami ahhoz szükséges, hogy hasonló közösségek mellett, de azoktól függetlenül éljen; a nemzet ezzel szemben azok közössége, akik az életközösséget (*Lebensgemeinschaft*) kulturális egységgé (*Kultureinheit*) alakítják.⁷¹ Ilyen nemzetfogalmak mellett nincs semmi meglepő abban, hogy olyan tevékeny patrióták is, mint Hugo von Hofmannsthal a német nemzethez tartozónak érezték magukat, és ez nem okozott számukra konfliktust a birodalom iránti elkötelezettségben.

Amint láttuk, Ausztria missziójáról a korszakban kijelentették, hogy a német kultúrára vonatkozik, az igazi patriótáról és *Österreicherről* szintén „kiderült”, hogy voltaképpen a némettség válhat csak azzá, a nemzettel kapcsolatban azonban nem mutatkozott szándék arra, hogy a fogalmat a németségnek sajátítsák ki. A *Die Presse* 1870-ben például így ír: „A németek Ausztriában és velük együtt a többi nemzet [Nationen] a birodalomnak ezen a felén (...).”⁷² Bár, mint arról korábban szó volt, a németiség privilegizált helyzetének igazolására létezett egy olyan verzió, mely szerint a németek alkotják Ausztria *Staatsnationját*, amely a többi népet mintegy vendégül látja, magában a nemzet fogalmában nem jelent meg a szupremácia vindikálása oly módon, mint Magyarországon. A nemzetiség (*Nationalität*) szót Ausztriában a nemzet szinonimájaként használták. Arról a kérdésről, hogy a nemzet fogalmának ez a fajta értelmezése mennyiben volt oka annak, hogy az állam egyre inkább behódolt a nacionalista aktivisták azon törekvése előtt, hogy nemzetként vegyék tudomásul az egyes csoportokat, aminek folytán az állam egyre inkább

67 Idézi Kienzl, 2014. 75.

68 Fischhof, 1869. 68. Vö. Haider, 1998. 196.

69 Haider, 1998. 199.

70 Bauer, 1907. 1–3.

71 Idézi Haider, 1998. 195.

72 Idézi Haider, 1998. 192.

multinacionális lett, semmint birodalmi,⁷³ talán nem érdemes itt komolyabban elmélkedni. Ugyanakkor azt érdemes megemlíteni, hogy a nemzet vagy nemzetiség fogalmakat az állam 1851 után száműzte a népszámlálások nomenklatúrájából és helyette az *Umgangssprache* (használati nyelv) fogalmát vezette be, ami nagyban megnehezítette a nemzeti aktivisták dolgát azon törekvésükben, hogy nézetüket, miszerint a világot egymással rivalizáló nemzetek alkotják, és mindenki e nemzetek valamelyikéhez tartozik, a lakosság minél szélesebb körében elterjesszék.⁷⁴ A terminus ugyanakkor a birodalom lakóiban olyan világképet erősített, amely szerint egy embernek mindenképpen egynyelvűnek kell lennie, vagy legalábbis rendelkeznie kell egy preferált nyelvvel, ami korántsem volt magától értetődő a birodalom kevert nyelvű lakosságának körében.⁷⁵

Hasonlóan a politikai lojalitás többi fentebb elemzett fogalmához, Schönerer és elvbarátai a nemzet kapcsán is kivonták magukat a vázolt fogalomhasználat alól. Schönerer számára nem létezett *Kulturnation*, magától értetődően használta a *National* fogalmát kizárólag a *Deutschnationalra*, melynek feladatát a császárállam megsemmisítésében látta.⁷⁶

Az „igazi németiségtől” az „osztrák misszióig”

A tanulmány címében szereplő – Franz Grillparzertől származó – idézet jól érzékelteti 1866 traumáját,⁷⁷ ami az ausztriai németeket érte: biztossá vált, hogy a német egység nélkülük valósul meg, így kirekesztetté válnak. A korabeli sajtón mindenekelőtt sokáig az látszik, hogy a kialakult helyzetet a kortárs publicisták képtelenek voltak elfogadni. Az a *Deutschland*, amelyet az ausztriai sajtó ekkor sirat, egy nyelvi-történelmi-kulturális közösséget jelent és nem a Poroszország által vezetett Németországot. Poroszországot zavaró tényezőnek tüntették fel – ennek a stratégiának már felfedezhető előzményei 1848–1849-ben, amikor is a német egység kísérletének kudarcát a poroszoknak tulajdonították. A *Kikeriki* című politikai vicclap egyik 1866-os számában Ausztriát dolgos anyaként, Poroszországot katonák által kitarított prostituáltként ábrázolta.⁷⁸ A *Die Presse* pedig azon meggyőződésének adott hangot, miszerint az igazi Németország nem az északnémet szövetségben, hanem annál délebbre található, Ausztriában. Poroszország pedig – folytatódik a gondolat – akár mindent el is foglalhat, az általa vezetett Németország soha nem lesz valódi Németország, ugyanis Ausztria az egyedüli képviselője a germán szabadságnak.⁷⁹

73 Judson, 2005. 3.

74 Judson, 2016. 310.

75 Csáky, 2019. 213–218.

76 Haider, 1998. 142.

77 Idézi például Kienzl, 2014. 35.

78 Kienzl, 2014. 39.

79 A „valódi németiség” címének vindikálása ezután egészen 1938-ig fel-felbukkan az osztrák publicisztikában. Haider, 1998. 84–85.

Ezek a végső soron tagadásra épülő (kétségbeesés, illetve dac formájában megfogalmazódó) válaszreakciókon túlmutató vízió is elkezdett kibontakozni, amely Ausztria misszióját a Nyugat és a Kelet ellentétében jelölte ki. Ezáltal a birodalom többé nem a valamiből való kizártság által definiálódott, hanem önálló létezőként nyert létjogosultságot.

A misszió, vagyis saját küldetés eszméjét egy csoport akkor szokta megfogalmazni, amikor létjogosultságát kell bizonyítani. Ez többször esett meg a német nyelvű osztrákokkal a 19. század során, így 1866-ban már komoly előzményekkel rendelkezett. Fritz Fellner mutatott rá arra, hogy a misszió fogalma mindig előkerült, valahányszor azt akarták megmondani, hogy voltaképpen micsoda Ausztria és kik is az osztrákok: a misszió magától értetődő alapvetés mindenkinél, aki Ausztria értelmét és feladatát akarja meghatározni.⁸⁰ A fogalom már az 1840-es években felmerült – ekkor az oroszoktól való védelmet jelölik meg a szerzők feladatnak.⁸¹ A frankfurti parlamentben Ausztria missziójának a kultúra terjesztését határozták meg a Duna mentén egészen a Fekete-tengerig. A krími háború lezárásakor nem kisebb egyéniség, mint Lorenz von Stein fogalmazta meg azt a nézetet, miszerint Ausztria a háborút Kelet-Európa érdekében fejezte be, ezzel pedig feladatává vált az Európának újonnan megszerzett területek civilizálása.⁸²

A poroszoktól elszenvedett vereség után az osztrák misszió legjelentősebb újramegfogalmazója Adolf Fischhof volt.⁸³ Az 1848-ban a radikális liberálisokhoz tartozó, majd rövid börtönbüntetése után a politikától visszavonultan élő Fischhofot a *Telegraaf* kérte fel az 1866-os vereség után, hogy írjon valami optimista hangvételű értékelést a történekről és a jövőről.⁸⁴ Ennek Fischhof maradéktalanul eleget is tett, amennyiben a történeteket nem sorscapásként, hanem a fejlődés természetes következményeként állította be: számára Ausztria nem elárvult gyermek, hanem önállósuló felnőtt képében jelent meg. Fischhof kijelölte a birodalom különleges, egyedi feladatát, amelyet történelmi érvekkel is megindokolt: „A legutóbbi háború véget vetett Ausztria természetellenes helyzetének – rangja ezentúl teljesen más lesz. (...) Többé nem kell frontot kialakítani északon és délen, keleten és nyugaton, Poroszországgal és Itáliával, Franciaországgal és Oroszországgal szemben. Imár csak egyetlen létfontosságú kérdéssel kell szembesülnie: a keletivel, és ezen belül csak egy riválissal, Oroszországgal. (...) Ahogyan Ausztria egyszer a török háborúban az európai kereszténységet védte, úgy most missziója megvédeni a nyugati civilizációt a moszkovita barbársággal szemben, és e dicsőséges feladatában megosztatlan erővel tud helytállni.”⁸⁵

Mindazonáltal a kezdetekben az egyedi osztrák misszió gondolatát korántsem osztotta mindenki. A *Neue Freie Presse* egy ideig még nem szabadult a *gesamtdeutsch* eszmétől: ha lenne is Ausztriának missziója, áll az egyik 1866-os cikkben,

80 Fellner, 2002. 146., 150.

81 Gángó, 1999. 124.

82 Fellner, 2002. 149.

83 Haider, 1998. 87.

84 Somogyi, 1976. 132–133.

85 Fischhof, 1866. 23–24.

azt csak Németország részeként tudná teljesíteni; a félcivilizáltakat (halbiviliserter) csak így tudná civilizálni, másképp ez végzetes vállalkozás lenne.⁸⁶ Idővel azonban az osztrák misszió tért hódított, és elfogadása, illetve megtagadása mutatta, hogy ki szerint van a független Ausztriának létjogosultsága – a pángermánok például tagadták, hogy Ausztriának bármilyen külön missziója lenne. Heinrich Friedjung a ciszlajtániai német nacionalisták egyik programadó írásának számító röpiratában elvetette az osztrák misszió fogalmát, amit meglátása szerint éppen azok igyekeznek elterjeszteni, akik le akarják választani Ausztriát a németsegről – ahová pedig a történelmi determináció alapján tartozik.⁸⁷

Hogy a misszió gondolata milyen meghatározóvá vált az államuk iránt elkötelezett osztrák-németek számára, azt szemléletesen mutatja a trónörökös Rudolf példája. Nála már nemcsak Ausztria missziója evidencia, hanem az is, hogy a világ különböző missziókat teljesítő entitásokra van felosztva: „Oroszország és csakis Oroszország missziója, hogy eltüntesse a török birodalom holttestét, amely régóta fertőzi Európát.”⁸⁸

A misszió Fischhofnál és a német nyelvű sajtóban is hangsúlyozottan a német kultúra terjesztését foglalja magában. Ennek a kultúr imperialista gondolatnak a Monarchián belüli mindennapi funkciója az osztrák-németesség szupremáciájának legitimálása volt.⁸⁹ A liberális Eduard Sturm például kijelentette, hogy a németességnek a Monarchián belül teljesített kultúrmissziója felbecsülhetetlen érték, ami már önmagában messzemenően igazolja privilegizált pozícióját.⁹⁰

Hiba lenne azonban arra az egyszerű következtetésre jutni, hogy itt merőben egy ideológiai szlogenről lenne szó, amelyet megalkotóik kizárólag politikai és gazdasági érdekeik keresztülvitele céljából használtak. A liberalizmus kapcsolata a német nacionalizmussal, az a folyamat, melynek során a liberálisok eljutottak a német kultúra felsőbbségének és a szláv kultúra alacsonyrendűségének gondolatához, igen bonyolult volt. Egészen a nemzeti konfliktusok kiéleződéséig a liberális politikai egyesületek nem törekedtek annak definiálására, hogy mit jelent németnek lenni. A különböző klubok egyrészt intézményük hivatalos nyelveként gondoltak a „németsegre”, amelyet bármelyik etnikai csoport elsajátíthatott, másrészt pedig olyan egyetemes értékek együtteseként, mint a szabadság vagy a műveltség. Valami olyasmit jelentett számukra, amihez a monarchia bármely etnikuma fel tud nőni – ennek megfelelően pedig egy adott csoport „németsege” civilizációs fokmérőként szolgált: egy 1848-as megfogalmazás szerint a németesség nem a születési helyen vagy nyelven múlik, hanem a nemes cselekedeteken és a meggyőződések értékén.⁹¹ Ez az elképzelés a német nemzet definiálását vállaló legnagyobb gondolkodóknál is megtalálható: Fichte *Beszédek a német nemzethez* című alapvető munkájában, a hetedik beszédben amellet érvelt, hogy „aki csak hisz a szellemiségben

86 Idézi Haider, 1998. 88.

87 Friedjung, [1876].

88 [Kronprinz], 1888. 198.

89 Haider, 1998. 89.

90 Idézi Kienzl, 2014. 77.

91 Judson, 1999. 81.

és e szellemiség szabadságában, és aki e szellemiség szabadsága általi örök tovább fejlődését akarja, az, bárhol született volna, és bármilyen nyelven beszéljen is, a mi fajunkbeli, hozzánk tartozik. (...) Aki a mozdulatlanságban, a visszafejlődésben és a körtáncban hisz (...), az, bárhol is született volna és bármilyen nyelvet is beszéljen, nem német, számunkra idegen (...).⁹²

A liberális politikai vízió 1848-ban egy erős központosított állami struktúra volt, amelyben emellett jelentős helyi autonómiákat is engedélyeztek volna. Ezzel szemben a konzervatív-klerikális nemesség föderális államberendezkedést javasolt. Minthogy a cseh nacionalista középosztály, amely nemzeti igényeit föderális rendszerben látta biztosítottak, utóbbi támogatta, a német liberálisok a reakció pártolóit látták bennük, és ezzel már etnikai dimenziót nyert németfogalmuk és ellenségképük, ami csak súlyosbodott a következő évtizedekben.⁹³

A folyamat elég pontosan végigkövethető a husziták megítélésének történetén: az 1830-as években nemcsak Husz, de a husziták alakja is rendkívül pozitív elbírálásban részesült német részről: német romantikus szerzők a szabadság és az emberi jogok élharcosaiként emlegették őket, a német liberálisok és demokraták előképét látva bennük, e történelmi szereplők cseh volta pedig olyannyira háttérbe szorult, hogy a korabeli olvasó egyenesen a német vallási és kulturális fejlődés fontos szakaszaként értékelhette a huszitizmust. Az 1860-as évekre azonban, amikor a cseh értelmiség és politikai elit a cseh *nemzeti* és demokratikus mozgalomként megjelölt huszitizmusra hivatkozva követelte politikai jogainak kiszélesítését, birodalmi és a birodalmon kívüli német körökben egyre inkább elterjedtek a huszitaellenes nézetek.⁹⁴ A huszitizmusra egyre inkább úgy tekintettek, mint a cseh nemzeti fanatizmus és barbarizmus legeklatásabb példájára, amit jól mutat a Höfler-Palacký-, valamint a Mommsen-Pekař-vita.⁹⁵

Párhuzamakciók

Musil regénye „cselekményének” középpontjában az a fiktív „párhuzamakció” áll, amely Ferenc József trónra lépésének hetvenedik évfordulóját lett volna hivatott ünnepelni, és amelynek célja a regényben az volt, hogy megmutassa, Ausztria is van olyan erős hagyományokkal és identitással rendelkező ország, mint a Német Birodalom – vagy bármely „normális” ország. Az esetet Musil azzal az átütő iróniával kezeli, amellyel a birodalmi állam bármely azon törekvését szemléli, hogy tagjaiban hasonló identitást hozzon létre, mint az úgynevezett „nemzeti” alapú országok. A két világháború közötti, valamint a második világháború utáni két-három évtized történelemtudományának Monarchia-képe nagyjából osztotta ezt az álláspontot, mivel a birodalmat általában véve – úgymond – régóta halálra ítéltnek tekintették. Job-

92 Fichte, [1808].

93 Judson, 1991. 83.

94 Kořalka, 2018. 65–71.

95 Vö. Tarafás, 2020.

bára csupán abban oszlottak meg az álláspontok, hogy a bukást beindító kulcseseményt az 1848-as forradalmakban vagy a kiegyezésben látták-e a kutatók.⁹⁶

A felbomlás okát illetően pedig a nemzetiségi kérdésre: a birodalom különböző nemzeteinek öntudatosodására és a Monarchiából való kifelé gravitálására mutattak rá, ami egyben implicálta azt is, hogy a szeparatista-nemzeti identifikációval szemben a birodalom nem tudott versenyképes identitást kidolgozni és elültetni lakosaiban. Egy újabb irányzat azonban, amelynek gyökereit az 1970-es években szokás keresni az *Austrian Historical Yearbook* szerzői és szerkesztői körében, igyekszik újraértékelni a Monarchia működőképességét. Tagjai egyrészt azzal érvelnek, hogy inkább a nacionalisták, mintsem a nemzetek konfliktusairól beszélhetünk, mivel a Monarchia belső felbomlasztásával vádolt nemzetiségi mozgalmak sokkal inkább a nemzeti aktivisták tevékenységének eredményei voltak, minthogy maga a nacionalizmus sem volt olyan, a mindennapi életet valóban minden rétegében átható, általános jelenség, amelynek azt ezek az aktivisták, valamint az utódállamok történészei előszeretettel ábrázolják. Másrészt arra mutattak rá ezek a kutatók, hogy a közös birodalmi tudat, a birodalmi patriotizmus létrehozására kifejtett erőfeszítések korántsem voltak anakronisztikus, meddő törekvések. Az ezt a nézetrendszert képviselő történészek talán legkiemelkedőbbjének tekinthető Pieter M. Judson legújabb, az egész irányzat eredményeit összegző, nagyszabású monográfiájában már utóbbira helyezi a hangsúlyt.⁹⁷ Teszi ezt mindenekelőtt vélhetőleg azért, mert könyvének célja a birodalom működőképességének bizonyítása, amit egy negatív magatartás kimutatása (a *national indifference*, a közömbösség a birodalmat bomlasztó nacionalizmus iránt) sokkal kevésbé tenné meggyőzővé, mint egy pozitív érzélem, a birodalmi patriotizmus valóságosságának hangsúlyozása.

Mindazonáltal a „párhuzamakció” valóban találó kifejezés, amennyiben a birodalmi állam rivalizálása Poroszországgal, később a porosz vezetésű Németországgal a szimbolikus és az emlékezetpolitika terén több esetben egyfajta másolásra épült. A bécsi Reichsrat épületének kialakításában Theophil Hansen több motívummal kívánt utalni az újonnan épített berlini Reichstagesgebäude.⁹⁸ 1891-ben nyílt meg a császár ünnepélyes részvételével a bécsi Heeresgeschichtliches Museum, amelyet a „többnemzetiségű birodalom nemzeti múzeumának” szántak, és megépítésével nem titkoltnak kívántak az akkoriban megvalósuló porosz tervekkel.⁹⁹ Az „osztrák karakter” meghatározásakor is elsőrendű szempont volt a poroszokkal való összehasonlítás, aminek végeredményeként általában arra jutottak az ilyen gondolatokat megfogalmazó osztrák patrióták (mint Franz Grillparzer az 1840-es években és Hugo von Hofmannsthal a háború utolsó éveiben), hogy az osztrák karakterjegyek egyenes ellentétei az északnémetekéinek.¹⁰⁰

96 Shedel, 2001.

97 Judson, 2016.

98 Krasa-Florian, 2007. 148.

99 Kirchhoff, 2001. 90.

100 Steinberg, 2000. 111.

Írásban és képen...

A korszak legjelentősebb vállalkozása, melynek célja a birodalmi tudat erősítése volt a Monarchia valamennyi lakosában, kétségkívül a Rudolf trónörökös vezetésével megkezdett, 1885 és 1907 között kiadott, 24 kötetre rúgó *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild*, rövidebb nevén *Kronprinzenwerk* (Trónörökös mű) volt. A kötetek kettős célnak kívántak megfelelni: egyrészt bemutatni a birodalomban megmutatkozó – geológiai, etnográfiai stb. – diverzitást, másrészt, a diverzitás ellenére mélyen munkáló logikát, amely szükségessé teszi a birodalom létezését és civilizációs munkáját. Egyébként a korszak olyan tudományainak fejlődését, mint a meteorológia és az antropológia nagyban meghatározta azon törekvés, hogy igazolják a birodalom területi arculatát és demográfiai sokszínűségét.¹⁰¹

A munka keletkezésének történetéről nem sokat tudunk, az azonban bizonyos, hogy szoros összefüggésben van Rudolf személyes élményeivel. A trónörökös, ellentétben apjával, nagyra értékelte a tudományokat és a szellemi munkát, 1885-re azonban már a politikai életben is részt kívánt venni. Mivel ez Ferenc József ellenzése miatt nem volt lehetséges, Rudolf visszatért a tudományhoz, ugyanakkor olyan munkával akart foglalkozni, amelynek tudományos erényei mellett politikai célja és haszna van – anélkül, hogy napi politikai kérdéseket érintene.¹⁰² Rudolf eredetileg olyan néprajzi munkát vizionált, amelyben egyenrangú népfajok állnak egymás mellett, amelyeknek együttélése szükségszerűségnek tűnik fel.¹⁰³

A tervezett munka előkészítésére Rudolf meghívta a történész Alfred von Arnethet – ugyanazt az Arnethet, akit pár évtizeddel azelőtt Beust kért fel a birodalom helyes nevének kidolgozására. Arneth, bár később büszkén vallotta magát a kötetek „keresztapjának”,¹⁰⁴ a találkozón abban reménykedett, hogy Rudolf politikai szerepvállalást jelent be, így némileg csalódott volt a terv hallatán. Bár úgy látta, „a kiadandó mű politikai és tudományos jelentőségét [a trónörökös] kissé túlbecsülte”, evidens volt számára, hogy „ostobaság lett volna lebeszélni elképzeléseinek kivitelezéséről, amitől végül is (...) csak pozitív eredményeket lehetett várni”.¹⁰⁵ Másik fontos tanácsadóul a trónörökös Eduard Hanslicket választotta, aki a *Neue Freie Presse* hírhedt zenekritikusa, Richard Wagner művészeti elképzeléseinek híres ellensége volt – az is elképzelhető akár, hogy ezzel a lépéssel Rudolf a Wagner-kultusznak hódoló pángermánokkal kívánt szembehelyezkedni.

Az enciklopédia céljai felől a trónörökös nem hagyott semmi kétséget: „A birodalom határain belül élő népek tanulmányozása nemcsak a tudósok legfontosabb tevékenysége, de gyakorlati érdelemmel is bír a hazaszeretet [Vaterlandsliebe] erősítésében.”¹⁰⁶ Ez a hatás szerinte azáltal valósul majd meg, hogy: „Valamennyi nép, amely nyelve, szokásai és részben eltérő történelmi fejlődése következtében a többi néptől

101 Judson, 2016. 8.

102 Hamann, 1990. 234.

103 Hamann, 1990. 236.

104 Arneth, 1893. 340.

105 Idézi Hamann, 1990. 235.

106 Rudolf, 1886. 5.

magát különállónak érzi, meghatódik majd attól, hogy egyediségét a Monarchia tudományos irodalma megértéssel és elismeréssel kezeli; ezáltal szellemi súlypontját Ausztria–Magyarországban keresi majd.” Erre a feladatra a trónörökös az etnográfiai és segédtudományait gondolta a legalkalmasabbnak, mivel ez „minden pártindulattól érintetlen”, és így egyedül képes a népek megismerésére.¹⁰⁷

Mindazonáltal a munka történeti részeket is tartalmazott. Rudolf vállalkozása résztvevőiről meglehetősen szinte észrevétlenül láttatja egy egységnek Ausztriát és Magyarországot: „[A munkán] seregnyi osztrák és magyar író és művész dolgozott, hogy szóban és képen ábrázolja közös hazánkat [unser gesamntes Vaterland].”¹⁰⁸ Moritz Szeps, Rudolf egyik legközelebbi bizalmasa, cikkében úgy látta, a munka egyik legfontosabb erénye az, hogy a belső szolidaritás törvényeit igyekszik kimutatni, amely az egymástól szétválasztó etnográfiai tények ellenére is összetartja a birodalmat – ami eleve értékesebb intellektuális vállalkozás, mint a Monarchia soknemzetiségű voltából egyből pesszimista tanulságokat levonni. Szeps számára is fontos volt, hogy a munka potenciálisan megbékíti a különböző népeket, nála azonban ez a megbékélés annak eredménye, hogy az enciklopédia világosan megmutatja mindenkinek, hol a helye: „A tudás egyben megbékélést is jelent (...) minél tisztábban látják a Monarchia népei saját rendeltetésüket, valódi érdeküket, képességeik mértékét és határait, annál hajlamosabbak lesznek egyetérteni mindenben, ami az államnak és a népnek előnyös.”¹⁰⁹

Szeps éles szemmel vette észre a munka egyik fontos törekvését: a különböző népek „civilizációs fokának” bemutatását, ami azonban hozzájárult az enciklopédia ellentmondásos jellegéhez. Főként az antropológiai és a gazdasági részekben a szerzők, leginkább a balkáni és román népek ábrázolásában, faji különbségeket implikálnak, ami – többek között – felveti a kérdést, hogy a birodalom sokat emlegetett civilizációs munkája mennyiben valósulhat meg: idővel egyenrangúvá válhatnak-e ezek a népek, vagy a faji jegyekből származó kulturális különbségek mindvégig áthidalhatatlanok maradnak.¹¹⁰ A munka mintha hezitálna, hogy a birodalom elmaradottként számontartott népeit a Dipesh Chakrabarty által azonosított „történelem városzobájában” vagy a barbár gondosan őrzött cellájában helyezze el.¹¹¹

Ha mérlegre tesszük a vállalkozás eredményeit, vegyes képet kapunk. Az enciklopédia megvalósítása már a kezdetektől, főként anyagi természetű gondok miatt, nehézségekbe ütközött, a trónörökös azonban állhatatosan kitartott terve mellett. Rudolf haláláig aktív résztvevője volt a szerkesztőségi megbeszéléseknek is, és véleménykülönbségek esetén a közvetítő szerepét is ellátta. A tervnek talán legfontosabb célkitűzéséről azonban, nevezetesen, hogy egy egységesen irányított, de különböző jellegű részekből álló birodalom képét közvetítse a sorozat, már a kezdetekben le kellett mondani, a magyar szerzők ugyanis ragaszkodtak ahhoz, hogy a munka dualista szerkezetű legyen, ennek szellemében két külön ki-

107 Rudolf, 1886. 6.

108 Rudolf, 1886. 8.

109 Idézi Hamann, 1990. 237.

110 Judson, 2016. 328.

111 Vö. Tarafás, 2020. 62.

adással és szerkesztőbizottsággal.¹¹² Az ifjúcsehek pártja a munkát „nagyosztrák” nézőpontja miatt ítélte el, és felszólította híveit, hogy ne rendeljék meg a köteteket, ami olyannyira felháborította Rudolfot, hogy a liberális eszmékkel rokonszenvező, entellektüel trónörökös a sajtócenzúra éberségét hiányolta. Mindennek ellenére a sorozat a birodalom nyugati felében sikeres volt, Magyarországon azonban nem váltott ki nagy érdeklődést.¹¹³

...és a színpadon

Természetesen a dinasztia rendelkezett az egyik legnagyobb, ha nem a legnagyobb potenciállal az identitásalkotás terén. Joseph Unger sokat idézett 1885-ös szavai szerint az egyszerű nép, a műveletlen ember az osztrák állam eszméjét csakis a dinasztia, mindenekelőtt a császár személyén keresztül tudja elképzelni, Ausztria és tartományainak összetett története túl bonyolult ahhoz, hogy ilyen kiindulópontként szolgáljon.¹¹⁴ Az udvar ezt a lehetőséget igyekezett is kihasználni, és a szeparatista hangokkal szembeállítani az uralkodó alakját mint a stabilitás és a nemzetekfelettség szimbólumát. Ugyanakkor nem létezett olyan központi intézmény, amely szisztematikusan koordinálta volna a Habsburg patriotizmus propagandáját, csak a császárhoz kapcsolódó ünnepi alkalmak során történtek erre nagyobb erőfeszítések.¹¹⁵

1898-ban Ferenc József hatalomra kerülésének ötvenedik évfordulója remek alkalmat adott arra, hogy a birodalom lakosságában a császár személyén keresztül megerősítsék az államhoz való tartozás gondolatát. A jubileumi ünnepek közül a nagyközönség számára színházi előadást vettek tervbe. Az udvar terve a bécsi operaházi bemutató és könyvkiadásra épült, hogy a darabot iskolák és helyi társulatok rendszeresen előadják majd az uralkodó neve napján és egyéb ünnepeken. A bemutató 1898-ban végül megghiúsult Erzsébet meggyilkolása miatt, a könyvkiadás azonban megvalósult, később pedig a darabot bemutatták.¹¹⁶

Jóllehet Joseph Unger élesen szembeállította egymással a dinasztia, valamint Ausztria története identitásalkotó erejét, egyértelműen a dinasztia jelölve meg erősebbnek, a Habsburg-propagandára építő jubileumi ünnepszervezőknek az kellett szembesülniük, hogy a dinasztia hatásos reprezentációja végül is csak története bemutatásával lehetséges. 1898-ban rangos udvari személyiségek ültek össze a színdarabban reprezentálni kívánt, az osztrák állam és a Habsburg-ház hatalma fejlődésének legfontosabb történeti állomásainak kiválasztására, amelyeket aztán *tableaux vivantes* formájában vittek volna színre. A bizottságban jelen volt Joseph Alexander Helfert is. Az első tervezetben tizenhét „kép” szerepelt, a legelső I. (Habsburg) Rudolfot mutatta be, míg az utolsókban az 1873-as világkiállítás, valamint a jelentősebb kortárs bécsi építkezések szerepeltek. Végül azonban a bizottság hatra szűkítette a képek számát: kikerültek az V. Ferdinándra, az 1848-as forradalomra,

112 Hamann, 1990. 238.

113 Hamann, 1990. 242.

114 Idézi Kirchhoff, 2001. 78.

115 Unowsky, 2005. 142.

116 Unowsky, 2005. 143.

valamint bármely kortárs eseményre vonatkozó képek.¹¹⁷ Az események kiválasztását követően Christiane Gräfin Thun-Salmot bízták meg a színdarab megírásával, aki írói pályája során könnyed fikciókat és patrióta szellemű egyfelvonásos drámákat írt. A darab címe *A császár álma* lett, cselekménye pedig igen egyszerű volt: I. Rudolf nyugtalanul alszik, mikor álmában megjelenik a Jövő, és végigvezeti a Habsburgok történetén, miközben mindennapi alakok magyarázzák el, hogy mely korban is vagyunk. Rudolf mindaddig nincs megelégedve a látvánnyal, amíg Szeretet és Lojalitás alakjai el nem kísérik Ferenc József jubileumának megünneplésére. A Habsburg-ház hatalmának megalapozója ekkor látja biztosan, hogy utóda beteljesítette vágyát. Zárókép gyanánt a színen megjelennek Csehország, Magyarország és Galíciai képviselői népi viseletben, és közösen adják elő az állami himnuszt.¹¹⁸

A császár álmát 1908-ban mutatták be végül. A közönség soraiban ült az író Hugo von Hofmannsthal is, aki egész életében elkötelezett volt az osztrák kultúra és a birodalmi patriotizmus eszméi iránt. Hofmannsthal a Habsburg Ausztriával való azonosulását élete során explicit vagy kevésbé explicit módon egyaránt kifejezésre juttatta. Előbbinek érthető módon a háború alatt érezte nagy szükségét, ekkor már egy osztrák nemzeti mítosz megteremtését sürgette, és 1915-ben útnak indított egy *Österreichische Bibliothek* elnevezésű sorozatot, melynek feladata az osztrák kultúra népszerűsítése volt, elsősorban az Ausztrián kívüli német területeken. A kiadványban egyszerre jelentek meg történeti eredmények, valamint kortárs kulturális vívmányok. Hofmannsthalnak az is célja volt a kötetekkel, hogy az osztrák értelmiség egységét demonstrálja, így a szerzőgárdába legkülönbözőbb politikai meggyőződésű szerzőket hívott, akiknek, hogy elkerülje a konfliktusokat, még a tudományos szempontból kifogásolható írásokat is megbocsátotta.¹¹⁹

Hofmannsthal, aki mélyen tisztelte az arisztokráciát, amit Ausztria történelme letéteményesének látott, Christiane Thun-Salmmal is jó kapcsolatot ápolt. Mindazonáltal bizonyára érezte a darab esztétikai hibáit, ezért átdolgozását javasolta oly módon, hogy nagyobb drámai hatást lehessen vele elérni. *A császár álma* komoly hatást gyakorolt Hofmannsthal *A rózsalovag* című, Richard Strauss számára készített librettójára, amelyen ekkoriban dolgozott.¹²⁰ A mű, amely a két alkotó évtizedeken át tartó együttműködésének legsikeresebb darabja, voltaképpen ugyanúgy Ausztria történelmét és kultúráját ünnepelte, mint a jubileumi színdarab, ám jóval kifinomultabb eszközökkel és esztétikai megoldásokkal. Hofmannsthal nem túl szerény ambíciója egyenesen az volt, hogy Strauss-szal *A nürnbergi mesterdalnokok*hoz fogható művet alkossanak, párhuzamot vont Wagner 1500-as évekbeli Nürnbergje és az 1750-es évek Bécse között. Úgy akarta, hogy *A rózsalovag* hasonlóképpen legyen része az osztrák nemzeti képzeletnek, mint a *Mesterdalnokok* a németének.¹²¹

117 Unowsky, 2005. 145.

118 Unowsky, 2005. 146.

119 Beniston, 1998. 163–164. Hofmannsthal háború alatti, osztrák patrióta szellemben kifejtett munkásságáról még: Csáky, 2019. 312–314.; Fellner, 2002. 150.

120 Lindstörn, 2008. 128–129.

121 Le Rider, 1995. 213.

Az opera Mária Terézia korában játszódik, amire számtalan utalás történik a darab során. A *rózsalovag* voltaképpen a dualista korszak Mária Terézia-kultuszába illeszkedik – bár Hofmannsthal nem olyan explicit módon idealizálja az uralkodónőt, mint a háború alatt megjelent írásaiban. A főhősnőt, az idősödő arisztokratát Mária Teréziának nevezte el, akinek kultusza nagyjából az 1850-es évek közepén kezdődött. A katolikus egyházzal kötött 1855-ös konkordátum körüli botrányok irányították rá a figyelmet a 18. századi uralkodónőre, akiben azt a „bölcs anyát” kezdtek látni, aki hasonló konfliktusokat képes volt – legalábbis a korabeli felfogás szerint – tekintélyével kibékíteni. Már 1855-ben Adam Wolf *Österreich unter Maria Theresia* című munkájában megalkotta Mária Terézia nagyban idealizált képét.¹²²

A korszak legjelentősebb kutatója Alfred von Arneth volt, akinek nagyszabású Mária Terézia-életrajza hosszú évtizedekig meghatározta a korszakról alkotott elképzeléseket. Nem véletlen, hogy a fentebb már többször is elkötelezett és aktív birodalmi patriótaként megidézett Arneth épp ezt a személyiséget és korszakot választotta hatalmas életműve tárgyául. Arneth részt vett a Ringstrassén emelt Mária Terézia-szobor megtervezését irányító bizottságban,¹²³ életrajzi munkáját pedig ennek párjává, a kőnél maradóbb emlékműnek szánta.¹²⁴ Mária Terézia kultusza maga is egyfajta párhuzamakció volt. Arneth tudatosan állította szembe a porosz Frigyes-kultusszal az uralkodónő alakját, aki hősieen ellenállt az osztrák örökösödési, majd a hétéves háborúban, magánéletében pedig a 19. századi családideál szerinti gondos anyának ábrázolta.¹²⁵ Franz Grillparzer már Arneth előtt az osztrák és a porosz karakter eltéréseinek lényegét a Nagy Frigyes és Mária Terézia közötti különbségben látta.¹²⁶ Az uralkodónő mindemellát a dualista berendezkedés alapjait is legitimálni tudta: Csehország és az örökös tartományok minél teljesebb központosításra törekvő kormányzását éppúgy, mint Magyarország különleges helyzetét, történeti jogainak tiszteletben tartását. A korabeli tankönyvekben mindezért uralkodása kiemelt hangsúlyt kapott.¹²⁷ Nem mellesleg pedig olyan jelentős osztrák uralkodó volt, aki a magyar történeti emlékezetben is pozitív elbírálásban részesült. Mária Terézia kitüntetett helye az osztrák történeti tudatban jóval túlélte a Monarchiát: egy 1987-es felmérés szerint az 1914-et megelőző periódusokat általános homály fedi, ami alól csak Mária Terézia kora jelent kivételt.¹²⁸

A *rózsalovag* alaptörténete igen egyszerű. Egy idősödő arisztokrata asszony, Marie Thérèse (aki egyébként legfeljebb csak harmincéves) tizenéves szeretője, Octavian beleszeret egy fiatal és gazdag bécsi polgárlányba, Sophie-ba, aki egy idősebb arisztokrata, Ochs báró jegyese. Ochs lekezelően viselkedik Sophie-val, mintha a tulajdona lenne, ez azonban nem tántorítja el a házasság tervétől az apát, akinek legfőbb célja az arisztokráciába bejutni. Octavian azonban közbelép: a da-

122 Wandruszka, 1982. 20.

123 Arneth, 1893. 346.

124 Wandruszka, 1982. 21.

125 Wandruszka, 1982. 23.

126 Kirchhoff, 2001. 30.

127 Wandruszka, 1982. 24.

128 Bruckmüller, 2003. 79.

rab további része azzal a csellel foglalkozik, amellyel az ifjú arisztokrata nevetségesség teszi Ochsot, az opera legvégén pedig Marie Thérèse lesz az, aki elsimítja a dolgokat, így a két fiatal egymásé lehet, Ochs pedig hoppon marad.

Mindazonáltal – és ebben rejlik Hofmannsthal és Strauss művészi remeklése – az egyszerű történet szorosabb olvasata egész sor utalást tartalmaz Ausztria bizonyos kulturális és társadalmi jelenségeire. Marie Thérèse, illetve Ochs magatartása értelmezhető úgy is, mint az arisztokrácia helyes és helytelen reakciója a modernitás kihívásaira. Marie Thérèse viselkedése a régi rendszer jövőorientált változását jelenti: képes a változásra, az adaptációra, a régi és az új összebékítésére. Ezzel szemben a báró megtagadja a társadalmi változások elfogadását, ragaszkodik az előjogaihoz, az új réteget, a polgárságot pedig csak lelketlenül próbálja kihasználni annak érdekében, hogy kiváltságait és életmódját konzerválni tudja a megváltozott feltételek mellett is. A társadalmi megújulás szimbóluma Marie Thérèse cselekedete, akinek révén a báró elbukik, és a haladó arisztokráciát megtestesítő Octavian, valamint a polgári réteget képviselő Sophie házassága lehetővé válik.¹²⁹

Mindemellett Marie Thérèse útja az operában értelmezhető a Habsburg-uralkodás fejlődéseként. A változó idő végül arra kényszerítette az uralkodót, hogy végre engedjen, és megváltoztassa a hatalmi szerkezetet az abszolutista regnálást alkotmányos berendezkedésre váltva fel, elkerülve a katasztrófát. „Az idő, énekel a *Marschalinn*, olyan különös dolog: míg az ember könnyelműen él, szinte semmi, ám aztán egyszerre semmi mást nem érez, csak őt.” Bár éjjelente felkel és leállítja az órákat, tisztában van vele, hogy az idő „Atyánk alkotása, aki minket is teremtett”, így nem szabad félni tőle. Pontosan tudja, hogy Octavian „még ma vagy talán holnap” elhagyja, ez ellen azonban nem lázad fel, mert aki a változást „nem viseli könnyű szívvel és nem enged neki könnyű kézzel”, azt „megbünteti az élet, és Isten sem lesz kegyelmes hozzá”.

Az, hogy Hofmannsthal a társadalom és a hatalmi rendszer modernizációjának súlyos kérdéseit egy szerelmi viszony keretében mutatja be, egyáltalán nem meglepő fejlemény. Egyrészt az ábrázolási technika megtalálható a szerzőpáros által nagyra becsült Wagnernél is: a *Lohengrin* Elzája ugyanis nem pusztán a nőiséget képviseli, hanem a népet, melyet a vátesz művész vezetni próbál a szabadság felé.¹³⁰ Másrészt pedig Hofmannsthal megoldása már önmagában tisztelgés az „osztrák karakter” előtt, amelynek részeként emlegették a kedélyességet, az érzékenységet és az életvidámságot.¹³¹ A *rózsalovag* rengetegszer utal az osztrák kultúrára, legszembeötlőbb a bécsi keringő többszöri felcsendülése, ami az író külön kérése volt, remek kivitelezése persze Strauss érdeme.¹³² Emellett önmagában a szövegválogatás kifinomult, többretegű nyelvezete is az osztrák kultúra komplexitását, hibriditását jeleníti meg.¹³³ Hofmannsthal a birodalom egyes nemzetiségeit is megjelenítette, igen gondos rangsorolásban. A magyarok előkelő helyre kerültek: Adam

129 Vö. Lindstörn, 2008. 131.

130 Vö. Schorske, 2004b. 116.

131 Kirchhoff, 2001. 30., 47.

132 Lindstörn, 2008. 132.

133 Csáky, 2019. 60–61.

Wandruszka szerint Octaviant egyenesen Esterházy Ferenc alakja inspirálta,¹³⁴ de ami mindenképpen egyértelmű a színpadképből: az opera talán leghíresebb jelenetében, az ezüstrózsza bemutatásakor a katonák magyar szablyákkal állnak díszőrséget, ami egyfajta egyenrangú partnerségre utal. Ezzel szemben csehországi akcentust akkor ír elő az Ochs megviccelésében részt vevő Anninának a szövegkönyv, amikor az a báró tömérdek törvénytelen gyerekének anyját játssza el. Horvátországról, ahol éppen Marie Thérèse férje vadászik, úgy beszélnek, mint egy varázslatos, egzotikus, veszélyes helyről. Horvátország a szláv világ varázsát és romantikáját képviseli, amely kontrasztban áll a civilizált osztrák kultúrával.¹³⁵ Az olasz énekes megjelenése, az egyetlen lírai tenor hang az operában, igazi színfoltot hoz a mű zenéjébe.

A mű fogadtatása mutatja, hogy a fentiek nem pusztán spekulációk, többen felismerték az opera sajátos osztrák karakterét. Az ekkorra már birodalmi patriotává „megtért” Heinrich Friedjung hosszan gratulált Hofmannsthalnak, ahogyan Josef Redlich is lelkesedett a *Vaterland* ünnepléséért, ami szerinte a darabból áradt.¹³⁶ Éles kontrasztot alkot ezzel, és a mű eredendően osztrák jellegét bizonyítja az északnémet születésű Thomas Mann reakciója, aki nem értette, hogy Hofmannsthal mulatságos limonádé történetéhez Strauss miért komponált wagneri nehézségű zenét: „Mégis miként viseli el azt, írta Mann Hofmannsthalnak, ahogyan Richard Strauss elnehezíti és elnyújtja az Ön művét, amely annyi könnyedséggel van tele? Négyórányi lárma egy kedves kis mókához!”¹³⁷

*

Röviden összegezve az identitásválság diskurzusainak fenti áttekintését, igazat kell adnunk Musil szkeptikus hozzáállásának, látva a lojalitással és önzonossággal kapcsolatos legalapvetőbb korabeli fogalmak divergálását és képlékenységet, több esetben a jelentésükre vonatkozó konszenzus teljes hiányát. Mindazonáltal a fenti összefoglalás olyan alapokra is rámutatott, amelyekre építve többen képesek voltak konceptualizálni az önálló osztrák közösséget, megkülönböztetve azt a németiség többi részétől, kijelölve egyedi történelmi hivatását – néha olyan remekművekbe foglalva mindezt, mint *A rózsalovag*. Ezek a víziók ugyanakkor egy-egy jelentős egyéniséghez köthetők, míg egész diszciplínákat ritkán voltak képesek dominálni – elég a fent idézett Joseph Helfertre gondolni, aki már az 1850-es évek elején megfogalmazta az „osztrák nemzeti történelem” programját, az osztrák-német történészek azonban nemhogy nem fogadták el nemzetfogalmát, de egyenesen a nacionalista világképnek megfelelően láttatták Ausztriát a – nyelvi-etnikai kritériumok alapján definiált – nemzetek birodalmának. Egy „osztrák történelem” koncepciójának megalkotásához pedig éppen az bizonyult döntő fontosságúnak, hogy a történészek elszakadjanak ettől a hagyományos világszemlélettől. Csáky Móric a kultúratudomány eredményeinek felhasználásával éppen a kulturális pluralitás-

134 Wandruszka, 1982. 22.

135 Lindstörn, 2008. 131.

136 Lindstörn, 2008. 132.

137 Idézi Le Rider, 1995. 212.

ban vélte felfedezni az osztrák történelem lényegét,¹³⁸ olyan értelmezési keretet dolgozva ki ezáltal, amelyen keresztül szemlélve a történelmi Ausztria többé már nem az az abnormalis gépezet, amelynek a 19. század végének nacionalistái látták, hanem olyan történelmi előkép, amely korunk kulturális jelenségeinek és problémáinak elgondolására tanít.¹³⁹

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Abdelal–Herrera– Johnston–McDermott

2009 Abdelal, Rawi – Herrera, Yoshiko M. – Johnston, Alastair Iain – McDermott, Rose: *Identity as a Variable*. In: *Measuring Identity: A Guide for Social Scientists*. Eds.: Abdelal, Rawi – Herrera, Yoshiko M. – Johnston, Alastair Iain – McDermott, Rose. Cambridge, 2009. 17–32.

Arneth

1893 Arneth, Alfred Ritter von: *Aus meinem Leben*. Bd. II. 1850–1890. Stuttgart, 1893.

Bahr

1911 Bahr, Hermann: *Austriaca*. Wien, 1911.

Bauer

1907 Bauer, Otto: *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie*. Wien, 1907.

Beller

2018 Beller, Steven: *The Habsburg Monarchy 1815–1918*. Cambridge, 2018.

Beniston

1998 Beniston, Judith: *Welttheater: Hofmannsthal, Richard von Kralik, and the Revival of Catholic Drama in Austria, 1890–1934*. London, 1998.

Bidermann

1867 Bidermann, Herman Ignaz: *Geschichte der österreichischen Gesamt-Staats-Idee 1526–1804*. Innsbruck, 1867.

Bourdieu

1991 Bourdieu, Pierre: *Identity and Representation*. In: Bourdieu, Pierre: *Language and Symbolic Power*. Cambridge (MA), 1991. 220–251.

Boyer

1981 Boyer, John W.: *Political Radicalism in Late Imperial Vienna: Origins of the Christian Social Movement 1848–1897*. Chicago, 1981.

1995 Boyer, John W.: *Culture and Political Crisis in Vienna: Christian Socialism in Power, 1897–1918*. Chicago, 1995.

Brubaker–Cooper

2000 Brubaker, Rogers – Cooper, Frederick: *Beyond Identity*. In: *Theory and Society*, 29. (2000) 1. sz. 1–47.

138 Csáky, 1999. Különösen 196–233.

139 Vö. Csáky, 2019. Különösen 319–350.

Bruckmüller

1995 Bruckmüller, Ernst: Österreichbegriff und Österreich-Bewusstsein in der Franzisko-Josephinischen Epoche. In: *Was heißt Österreich? Inhalt und Umfang des Österreichbegriffs vom 10. Jahrhunderts bis heute*. Hgg.: Plaschka, Richard G. – Stourzh, Gerald – Niederkorn, Jan Paul. Wien, 1995. 255–288.

2003 Bruckmüller, Ernst: *The Austrian Nation: Cultural Consciousness and Socio-Political Processes*. Riverside (CA), 2003.

Csáky

1999 Csáky Móric: *Az operett ideológiája és a bécsi modernség. Kultúrtörténeti tanulmány az osztrák identitásról*. Bp., 1999.

2019 Csáky, Moritz: *Das Gedächtnis Zentraleuropas. Kulturelle und literarische Projektionen auf eine Region*. Wien–Köln–Weimar, 2019.

Fellner

2002 Fellner, Fritz: Die Historiographie zur österreichisch-deutschen Problematik als Spiegel der nationalpolitischen Diskussion. In: Fellner, Fritz: *Geschichtsschreibung und nationale Identität. Probleme und Leistungen der österreichischen Geschichtswissenschaft*. Köln–Wien–Graz, 2002. 145–172.

Fichte

[1808] Fichte, Johann Gottlieb: Beszédek a német nemzethez. Hetedik beszéd. Valamely nép eredendőségének és németségének még mélyebb megragadása. In: *Kellék. Filozófiai Folyóirat*, 25. sz. (2004) 129–142. <http://epa.oszk.hu/01100/01148/00020/pdf/fichte.pdf> (letöltés: 2022. március 11.).

Fischhof

1866 Fischhof, Adolf: *Ein Blick auf Oesterreichs Lage. Standschreiben an die Redaction des „Telegraf“*. Wien, 1866.

1869 Fischhof, Adolf: *Österreich und die Bürgschaften seines Bestandes*. Wien, 1869.

Fischhof–Unger

1861 Fischhof, Adolf – Unger, Joseph: *Zur Lösung der ungarischen Frage. Ein staats-rechtlicher Vorschlag*. Wien, 1861.

Friedjung

[1876] Friedjung, Heinrich: *Der Ausgleich mit Ungarn. Politische Studie über das Verhältniss Oesterreich zu Ungarn und Deutschland*. Leipzig, 1876.

Gángó

1999 Gángó Gábor: *Eötvös az emigrációban*. Debrecen, 1999.

Grillparzer

1878 Grillparzer, Franz: *Grillparzers sämtliche Werke in zehn Bänden*. 3. Ausgabe. Bd. I. Stuttgart, 1878.

Grimm

1987 Grimm, Gerald: *Die Schulreform Maria Theresias, 1747–1775. Das österreichische Gymnasium zwischen Standesschule und allgemeinbildender Lehranstalt im Spannungsfeld von Ordensschulwesen, thesianischem Reformabsolutismus und Aufklärungspädagogik*. Frankfurt am Main, 1987.

Haider

1998 Haider, Markus Erwin: *Im Streit um die österreichische Nation. Nationale Leitwörter in Österreich 1866–1938*. Wien–Köln–Weimar, 1998.

Hamann

1990 Hamann, Brigitte: *Rudolf. A trónörökös és a lázadó*. Bp., 1990.

Heer

1981 Heer, Friedrich: *Der Kampf um die österreichische Identität*. Wien–Köln–Graz, 1981.

Helfert

1853 Helfert, Joseph Alexander von: *Über Nationalgeschichte und den gegenwärtigen Stand ihrer Pflege in Österreich*. Prag, 1853.

1860 Helfert, Joseph Alexander Freiherrn von: *Die österreichische Volksschule*. Prag, 1860.

Judson

1991 Judson, Pieter M.: "Whether Race or Conviction Should Be the Standard": National Identity and Liberal Politics in Nineteenth-Century Austria. In: *Austrian History Yearbook*, 22. (1991) 76–95. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0067237800019883>.

2005 Judson, Pieter M.: Constructing Nationalities in East Central Europe. Introduction. In: *Constructing Nationalities in East Central Europe*. Eds.: Judson, Pieter M. – Rozenblit, Marsha L. New York–Oxford, 2005. 1–18.

2016 Judson, Pieter M.: *The Habsburg Empire. A New History*. Cambridge (MA)–London, 2016.

Kienzl

2014 Kienzl, Lisa: *Nation, Identität und Antisemitismus. Der deutschsprachige Raum der Donaumonarchie 1866 bis 1914*. Graz, 2014.

Kirchhoff

2001 Kirchhoff, Jörg: *Die deutschen in der Österreichisch-Ungarischen Monarchie. Ihr Verhältnis zum Staat, zur deutschen Nation und ihr kollektives Selbstverständnis (1866/67–1918)*. Berlin, 2001.

Kořalka

1991 Kořalka, Jiří: *Tschechen im Habsburgerreich und in Europa. Sozialgeschichtliche Zusammenhänge der neuzeitliche Nationsbildung und der Nationalitätenfrage in den böhmischen Ländern*. Wien, 1991.

2018 Kořalka, Jiří: Jan Hus und die Hussiten in den deutsch-tschechischen Beziehungen des 19. Jahrhunderts. In: Kořalka, Jiří: *Tschechen und Deutschland im langen 19. Jahrhundert. Studien zum gegenseitigen Verhältnis*. Dresden, 2018. 59–77.

Koselleck

2003 Koselleck, Reinhart: Fogalomtörténet és társadalomtörténet. In: Koselleck, Reinhart: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Bp., 2003. 121–146.

Krasa-Florian

2007 Krasa-Florian, Selma: *Die Allegorie der Austria. Die Entstehung des Gesamtstaatsgedankens in der österreichisch-ungarischen Monarchie und die bildende Kunst*. Wien–Köln–Weimar, 2007.

[Kronprinz]

1888 Österreich-Ungarn und seine Allianzen. Offener Brief an S. M. Kaiser Franz Joseph I. von Julius Felix. [Paris, 1888] In: *Kronprinz Rudolf. ‚Majestät, ich warne Sie...‘ Geheime und private Schriften*. Hg.: Hamann, Brigitte. Wien–München, 1979. 191–227.

Le Rider

1995 Le Rider, Jacques: *Hugo von Hofmannsthal. Historicisme et modernité*. Paris, 1995.

Lindstörn

2008 Lindstörn, Fredrik: *Empire and Identity: Biographies of the Austrian State Problem in the Late Habsburg Empire*. West Lafayette, 2008.

Musil

1977 Musil, Robert: *A tulajdonságok nélküli ember*. Ford. Tandori Dezső. Bp., 1977.

Popovici

1906 Popovici, Aurel C.: *Die Vereinigten Staaten von Groß-Österreich. Politische Studien zur Lösung der nationalen Fragen und staatsrechtlichen Krise in Österreich-Ungarn*. Leipzig, 1906.

Rudolf

1886 Einleitung, von Seiner kaiserlichen Hoheit dem durchlauchtigsten Kronprinzen Erzherzog Rudolf. In: *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild*. Wien, 1886. 5–18.

Schorske

2004a Schorske, Carl E.: Generationelle Spannungen und kultureller Wandel. In: Schorske, Carl E.: *Mit Geschichte denken. Übergänge in die Moderne*. Wien, 2004. 169–186.

2004b Schorske, Carl E.: Die Suche nach dem Gral: Wagner und Morris. In: Schorske, Carl E.: *Mit Geschichte denken. Übergänge in die Moderne*. Wien, 2004. 111–127.

Shedel

2001 Shedel, James: Fin de Siècle or Jahrhundertwende? The Question of an Austrian Sonderweg. In: *Rethinking Vienna 1900*. Ed.: Beller, Steven. New York, 2001. 80–104.

Somogyi

1976 Somogyi Éva: *A birodalmi centralizációtól a dualizmusig. Az osztrák-német liberálisok útja a kiegyezéshez*. Bp., 1976.

Steinberg

2000 Steinberg, Michael P.: *Austria as Theater and Ideology: The Meaning of the Salzburg Festival*. Ithaca–London, 2000.

Stourzh

1985 Stourzh, Gerald: *Die Gleichberichtigung der Nationalitäten in der Verfassung und Verwaltung Österreichs 1848–1849*. Wien, 1985.

2011 Stourzh, Gerald: Die dualistische Reichsstruktur, Österreichbegriff und Österreichbewusstsein. In: Stourzh, Gerald: *Der Umfang der österreichischen Geschichte. Ausgewählte Studien 1990–2010*. Köln–Graz–Wien, 2011. 105–124.

Szatmári

2000 Szatmári Péter: Az osztrák nemzet és nemzetudat kérdésének historiográfiája. In: *Válóság*, 43. (2000) 9. sz. 45–58.

Tarafás

2020 Tarafás Imre: Civilizáló gyarmat. A „civilizáció”, a „gyarmat” és a „barbár” a dualizmus kori magyar és birodalmi történeti összefoglalók diskurzusában. In: *Sic Itur ad Astra*, 2020. 71. sz. 57–75.

2021 Tarafás, Imre: Oesterreich ist eben Oesterreich. Politics and Community Histories in the Austro–Hungarian Empire. In: *Historical Studies on Central Europe*, 1. (2021) 2. sz. 166–205.

Tezner

1899 Tezner, Friedrich: *Der österreichische Kaisertitel, das ungarische Staatsrecht und die ungarische Publicistik*. Wien, 1899.

Unowsky

2005 Unowsky, Daniel: Staging Habsburg Patriotism. Dynastic Loyalty and the 1898 Imperial Jubilee. In: *Constructing Nationalities in East Central Europe*. Eds.: Judson, Pieter M. – Rozenblit, Marsha L. New York–Oxford, 2005. 141–156.

Wandruszka

1982 Wandruszka, Adam: Die Historiographie der theresianisch-josefinischen Reformzeit. In: *Ungarn und Österreich unter Maria Theresia und Joseph II. Neue Aspekte im Verhältnis der beiden Länder. Texte aus 2. österreichisch-ungarischen Historikertreffens Wien 1980*. Hgg.: Drabek, Anna M. – Plaschka, Richard G. – Wandruszka, Adam. Wien, 1982. 14–27.

Wertheimer

1910 Wertheimer Ede: *Gróf Andrassy Gyula élete és kora*. I. köt. *Külügyminiszteri kinevezéséig*. Bp., 1910.

Whiteside

1975 Whiteside, Andrew G: *The Socialism of Fools: Georg Ritter von Schönerer and Austrian Pan-Germanism*. Berkeley, 1975.

IMRE TARAFÁS

“I WAS BORN A GERMAN, BUT AM I ONE STILL?”

DISCOURSES OF IDENTITY CRISIS IN “GERMAN AUSTRIA”, 1866–1914

When the dualist system was established in the Habsburg Empire, it was evident for the contemporaries that the new arrangement implied German supremacy in Cisleithania and Hungarian supremacy in Hungary. However, what it meant to be “German” in Cisleithania after 1866 was anything but clear, one of the most famous observers of this situation, Robert Musil considered the Austrian identity impossible. The aim of this article is to analyze some aspects of the contemporary “identity talk” about the Germans of Austria. First, the article discusses the issue from the point of view of history of concepts, analyzing the use of key notions related to identity. In the second part of the paper, some attempts are discussed which aimed at creating or reinforcing a particular “Austrian identity” such as the *Kronprinzenwerk* or *Der Rosenkavalier* by Hugo von Hofmannsthal and Richard Strauss. The paper concludes that even the most basic notions related to identity and loyalty had diverse meanings, whereas the considerable works which had the ambition of creating an Austrian identity had an impact on a rather limited number of people.